

Az a dicső (és tragikus) XVI. század

A MAGYAR NYOMDÁSZAT MEGSZÜLETÉSÉNEK „KÉPES ALBUMA”

Timkó György

Vörösmarty bölcs gondolatai ma különösen időszerűek: „A múltat tiszteld, s a jelent vele kösd a jövőhöz.” Ő írta azt is, hogy „Emlékek nélkül a nemzetnek híre csak árnyék”. Az elmúlt másfél évtizedben (és persze korábban is) tragikusan sok nyomdászati emléket – mint műszaki színvonalat meghaladottat – kidobtunk. A jelent és a jövőt szürkítettük vele. Vörösmarty gondolatait szem előtt tartva (vázlatosan) tekintsünk vissza a magyar nyomdászat megszületésére, és az emlékezés adjon ösztönzést a múlt még fellelhető emlékeinek felkutatásához és megőrzéséhez.

Az 1500-as évek a magyar kultúra kiteljesedésének és megszilárdulásának időszaka volt. A XVI. században jött létre az összefüggő magyar írásbeliség; ekkor nyomtatták külföldön az első magyar nyelvű könyvet (majd könyveket); ekkor alkották meg a magyar nyelvtant; ekkor jegecesedett ki a magyar ábécé, és erőfeszítés történt az egységes helyesírás megteremtésére; ekkor vált világgossá, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas időmértékes verselésre; ebben az időben tették meg az első lépéseket a magyar nyelvű irodalmi művek létrehozására – és ekkor alapították az első magyar nyelvű szöveg nyomtatására készült nyomdákat, és terjedt el a magyar nyomdászat, melyben kiváló tipográfusok, nyomdászok alkottak maradandót. És mindezek szoros egységet alkottak, s e szálak egymástól nem választhatók el. Nyomdászat és kultúra, kultúra és nyomdászat...

Mindezt csak a kor politikai és szellemi állapotának ismeretében lehet kellően megérteni, ugyanis ez a század a reformáció (és a humanizmus*) évszázada volt, melynek hatása ma is jelen van mindennapjainkban. És persze ebben a században volt Mohács – „az első Trianon” –,

Buda eleste, az ország három részre szakadása – melyeknek hatása és következménye úgyszintén ma is érezhető.

Mi volt a reformáció, mely kikényszerítette (a többiek között) az egységes magyar írásbeliséget (illetőleg megteremtette ennek alapját) és a magyar nyelvű hazai nyomdászatot? A reformáció mindent elsöprő szellemi mozgalom volt a római katolikus egyház megreformálására. E szellemi mozgalom már az 1400-as években fellépő „előreformátorok” (pl. az angol Wiclif és a cseh Huss) nézeteiben is megtalálható, de a mai értelemben vett reformációt Luther fellépésétől számítjuk (1520), akkortól, amikor a wittenbergi vártemplom kapujára kiszögezte a 95 pontból álló hitbéli tételét, illetőleg, amikor elégette a pápa kiközösítő átokbulláját. Nem új vallást akart (akartak) létrehozni (s tőle függetlenül – róla mit sem tudva – szinte azonos időben a svájci Zwingli, majd a francia születésű, de Svájcban tevékenykedő Kálvin sem), hanem a Bibliától lényegesen eltávolodott pápaság irányította keresztény egyházat kívánta, kívánták megreformálni, azaz visszatéríteni a Bibliában előírtakhoz, az apostolok tanításaihoz, az őskereszténység életformájához. Sérelmezték a szentek és Szűz Mária, valamint azok kepei, szobrai és ereklyéi tiszteletének előtérbe helyezését; azt is kifogásolták, hogy az istentiszteleteken nem az igehirdetésen van a hangsúly. Az ilyen és hasonló – a Bibliában nem szereplő – (még a papi nőtlenség is ide tartozik) pápai gyakorlat ellen fellépőket felbőszítette a pápaság hatalomszeretete, például az, hogy a királyok és a császárok fölé helyezték magukat, de különösen felháborítóknak tartották a Szentírással összeegyeztethetetlen fényűző életüket. A végső csepp a pohárban a bűnbocsátó cédulák kibocsátása volt, melynek bevételével a pápák a Szentföld visszahódítását, a Szent Péter-

* Humanizmus az az Itáliából indult – a XIV–XVI. században virágzott – reneszánsz kori szellemi irányzat, amely a vallásos értékektől az ember és az ókori műveltség felé fordult. Hazánkban kiemelkedő alakjai Janus Pannonius, Pesti Gábor, Sylvester János és mások voltak.

**Incipit ordo missa-
lis secundum ritum
dominorū yltamō,
tanorū cum qbusdaz
officiis nouis. Dñi-
ca prima in aduentu**

1. ábra. Magyarországi Missale kezdő sorai (Verona, 1480)

**Huius breuiarij finis adest felici-
ter. Anno christi salutifero.
M^o cccc lxxx die. xij. mēsis No-
uembriis. Serenissimo principe
Matthia. Angarie. Bohemie.
Dalmatie. Croatiae zc Rege in-
uictissimo regnare ob multorum
clericorum utilitate imprimi iubete
incerta uenetiarū in vrbe sumo stu-
dio elaboratū. Duce Joāni mo-
centico regnante optimo Impen-
sio Joānis castis dicti librarj
ex Ratisspona. Cuius industria
artis impressorie mgris. Erbar-
dus radolt de Augusta impssus.**

2/a ábra. Az esztergomi Breviarium kolofonja
(Velece, 1480)

2/b ábra. Jézus bevonulása Jeruzsálembe (Esztergomi
Missale, Velece, 1501)

DE NOMINE

Partes ora- tionis sunt q̄s.	Nonen	} Partes decli-		
			Pronomen	} biles.
	} Verbum	} Partapium	} Partes indecli-	
				A ducrbium
		Coniunctio		} Partes indecli-
Prepositio	} biles.			
Interiectio				

Q V I D N O M E N

Nonen est pars orationis, significans rem, ut arbor, lapis.
DIVISIO NOMINIS.

Proprium iussu nam Etzstne hmgē, Vno
geria Tulaydon new, ut Petrus Paulus.
Nomen
} Appellatum cyn gemyner nam possedyt.
} hmgē, Vng. Kewez new. ut urbs cyn stad.
} iniasse Vnga. Daaros. Plumbum bley,
} Colow. Vng. Hon

Substantiuū, cui nō potest addi man, weyb, dingē
} mōz, nyewyasta, rēcz, Vng. Hāga
} nak allo new. ut guturnū cyn handfās.
} handfās, Vng. Hōdo Euangelium.

Nomen
} Adiectiuum, cui potest addi man, weyb, dingē.
} mōz, nyewyasta, rēcz, Vng. Hōswal
} allo new. ut cordatus cyn behercz mon. mōg
} dy, Vng. io elmyer / auag. io emle
} kesethew. sobrus nūcher, trēkēw, Vng.
} Jōsar As ij Accidenna

3. ábra. Hegendorff: Rudimenta, harmadik oldal,
magyar szavakkal (Krakkó, 1527)

Petrus uoxit Vngaria.

Magyarok az ég mennyeiben jentek
észtet és newed. Newben the orha god. lygert
the adarached. myntis menyten ses fel-
den. Hgaden napp hleo lēpeterentēz ag-
gyad nekewē ma. ses magy bōchad nekē-
wē my wyterentēz myntis myes
bōchadewē nekewē wyterentēz. ses ne
wygy myntēz lyterentēz. Ses hadadēz
myntēz genōstēwē. Amen.

4/a ábra. Az első nyomtatott magyar nyelvű Miatyánk
(Krakkó, 1527)

Ave Maria

Hőreklig Maria / malakitat allyes. He
magyenterted. The magy aldetz aszony
csmat felettēz. Ses aldetz the myhedet
gywmetēz Hōus Chāstus. Amen.

4/a ábra. Az első nyomtatott magyar nyelvű Ave Maria
(Krakkó, 1527)

templom újjáépítését, de legfőképpen fényűző életmódjuk költségét kívánták fedezni. Luther kijelentette: a bűnököt nem a pápa, hanem egyedül az Isten bocsáthatja meg, nem pénzért, hanem ingyen.

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A MAGYAR SZELLEMI ÉLETRE

A reformáció viharos gyorsasággal terjedt el egész Európában, így – a török hódoltságot kivéve – hazánkban is. (Már 1523-ban és 1525-ben a budai, illetőleg a rákosi országyűlés fej- és jószágvesztésével kívánta sújtani a lutheránusokat.) Hazánkban is voltak művelt és kiemelkedő képességű terjesztői: Sztárai Mihály, Dévai Bíró Mátyás, Huszár Gál, Heltai Gáspár, Szegedi Kis István, Melius Juhász Péter, Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert és mások. Működésük számára kedvező talajt teremtett egyrészt a szellemi életet anyanyelviségével is megpezdítő reformáció, másrészt – a zavaros állapotok ellenére – az emelkedő általános műveltség.

A reformáció egyik legfontosabb követelménye a Biblia széles körű megismertetése volt. Ennek érdekében első feladatként célul tűzték azt, hogy minden nép nyelvére le kell fordítani (a többi vallási írásokkal együtt) a Szentírást, majd el kell terjeszteni, hogy ezáltal mindenki megismerhesse, és aszerint – és nem a pápaság által magyarázottak szerint – éljen és gyakorolja a keresztény vallást. Azonban azt is fontosnak tartották, hogy az eredeti szövegek (és ne a latin)

alapján jelenjenek meg a nép nyelvén kiadott bibliák, ezért azokat újra kell fordítani, mert az egyes (arámi, héber és görög) szavaknak értelmezése eltérő lehetett. A reformátusok tehát nem fogadták el a hivatalos, vatikáni latin nyelvű bibliafordítást, a Vulgatát (melyet Szent Jeromos vezetésével 383 és 410 között készítettek). (Ezért a katolikus egyház ma is a megújított Vulgatát használja, a reformátusok pedig a Károlyi [Károli] Gáspár által fordítottat.)*

KÜLFÖLDÖN NYOMTATOTT MAGYAR NYELVŰ KÖNYVEK

A magyar nyelvű sajtótermékek iránti kereslet a XVI. században, a mohácsi vész után indult meg, amikor a reformáció sokak számára lehetővé tette (vagy kívánta tenni) az egyházi hittételek tanulmányozását (és azok oktatása is elkezdődött). A Biblia és más vallásos szövegek lefordítása magyar nyelvre is korán megkezdődött és felgyorsult, azonban nem volt nyomdánk, ezért magyar nyelvű könyveket – néhány más várostól eltekintve – Krakkóban és Bécsben nyomtattak, bár az 1470-es években már működött Budán nyomda.** Az első magyar megrendelésre készült könyvünket Veronában nyomtatták (a tipográfus feltüntetése nélkül) 1480-ban, mely az első magyarországi misekönyv volt (magyarországi *Missale*) (1. ábra). Még ugyanebben az évben nyomtatták Velencében az esztergomi *Breviariumot*, az esztergomi misekönyvet is (2/a és 2/b ábra), Johannes Cassis regensburgi könyvkereskedő költségén.

* A Biblia első magyar nyelvű fordítását Bécsben nyomtatták 1536-ban, *Wij Testamentum*, mely Pesti Gábor műve. Ezt követte Sylvester János Sárvár-Újszigeiten nyomtatott Újtestamentuma 1541-ben, majd rá tíz évre Kolozsvárott, 1551-ben – Heltai Gáspár, Gyulai István prédikátor, Ozorai István és Wizaknai Gergely iskolamester közös fordításában – Heltai Gáspár kinyomtatja *A Bibliának első része, az az Mosesnek öt könyve* címűt. *A Bibliának negyedik része, azaz a prophetaknac irasoc* 1552-ben jelent meg. *A Bibliának masodic része* 1565-ben készült el. A harmadik rész nem jelent meg, mert Heltai az idevágó darabok egy részét külön kötetben közzétette. Így a *Krónikák, Esrás, Nehemiás, Tóbiás* és *Jób* könyvei híján teljesnek mondható. *A Jesus Christusnac WY Testamentoma* (a címlap szerint) 1561-ben, (a kolofon szerint) 1562-ben jelent meg. Vagyis Heltai műve az első teljesnek mondható Biblia-kiadás. – Váradon, 1568-ban kinyomtatták Melius Juhász Péter – az igen termékeny hitvitázó – *Az Sz. Ianosnac tött ielenesnac... magyarazasa prediktoic szerint* című művét, melyben az Újszövetség több részlete is megtalálható. (Több szavahihető írástudó állítja, hogy Meliusnak volt teljes újszövetségi fordítása is, de ez elveszett, így nem bizonyítható.) – Egy magyar nyelvű Bibliát 1586-ban, Félégyházi Tamás Újszövetség-fordítását, Debrecenben – a város költségén – Hoffhalter kinyomtatta: *Az mi urunc Iesus uy testamentuma*. – Ezt követte az Ó- és Újszövetséget egyaránt tartalmazó, a mai is élő és használatos Vizsolyi Biblia 1590-ben, melyet Károlyi (Károli) Gáspár fordított (többek segítségével).

** Magyarországon – Angliát, Ausztriát, Spanyolországot és Csehországot megelőzve – (a német, olasz, svájci és francia alapítású) nyomdák után a németalföldivel egy időben, 1473-ban jött létre az első nyomda. Bár ez az évszám Hess első nyomtatványára, a *Chronica Hungarorum* megjelenésének időpontjára támaszkodik, de több kutató (Ballagi Aladár, Fitz József is) a nyomdaalapítást 1472 végére teszi. – Hess nem sokkal a *Chronica* után még egy nyomtatványt jelentetett meg, mely két részből áll. Az első Nagy Szent Bazil értekezése, *De legendis poetis* (A pogány költők olvasása), a második rész *Xenophon: Apologia Socratis* (Szokratész apológiája). (A *Chronicából* kilenc, a *Xenophonból* három példány maradt fenn.) – Hess nyomdájában megszűnésének idejét homály fedi; ez 1477 és 1480 között – egyes kutatók szerint 1475-ben – történhetett. Hess életének további sorsáról nem tudunk semmit sem.

5/a ábra. Komjáti: Szent Pál leveleinek címlapja (Krakkó, 1533)

5/b ábra. Komjáti: Szent Pál levelei (Krakkó, 1533)

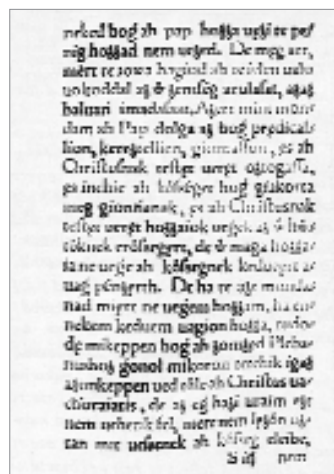
6. ábra. Murrnellius: Lexikon, címloldal (Krakkó, 1533)

5/c ábra. Komjáti: Szent Pál levelei (Krakkó, 1533)

5/d ábra. Komjáti: Szent Pál levelei (Krakkó, 1533)

8. ábra. Ozorai Imre: Krisztusról és Egyházaról (Krakkó, 1535)

7/a, 7/b és 7/c ábra. Három királykép a Thuróczi-krónika augsburgi kiadásából (1488)

Krakkóban a sziléziai származású Büttner – latinosan Jeromos Vietor – volt a magyar nyelvű könyvek nyomtatója. 1527-ben Hegendorf (latinosan Hegendorphinus) lipcsei teológus Donatus grammatikáját, a *Rvdimentát* (Donatus nyelvtanának elemei) „hármás (azaz német, lengyel és magyar) értelmezéssel ellátva” nyomtatta ki (3. ábra). A magyar értelmezések szerzője Sylvester János, aki akkor a krakkói egyetem hallgatója volt. (Az utolsó lapon magyar nyelven olvasható a Miatyánk* [4/a ábra] és az Üdvözlégy is. [4/b ábra]) – Ugyancsak ebben az évben hagyta el Vietor (Büttner) nyomdáját egy iskolamester (Heyden Sebald) tankönyve (A gyermeki beszélgetések példái), az előbb említett három nyelven (17. ábra).

Vietor hírneve – e két kiadvány révén – hazánkban annyira ismert lett, hogy Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin 1533-ban nála nyomtatta ki János fia nevelőjének, Komjáti Benedeknek Szent Pál leveleiből készített fordítását, mely az első teljesen magyar nyelvű könyv (5/a–d ábra). – Ugyancsak 1533-ban jelent meg nála Perényi István fiának ajánlva Murmellius János *Lexiconja* német és magyar értelmezéssel** (6. ábra). Két évvel később, 1535-ben jelent meg Ozorai Imre magyar nyelvű munkája, *De Christo et eius Ecclesia* (Krisztusról és Egyházáról) vagy ismertebb nevén *Ozorai Imre vitairata*. Ez volt az első határozottan protestáns szellemiségű magyar könyv (8. ábra). – 1536-ban Gálszécsi István tanító és prédikátor „könyvecskéjét” nyomtatta ki: *Kegeys yenekekrwl ees keresztyen hewtrwl* [való] *reewid koenywecke* címmel (9. ábra), mely az első

nyomtatott énekeskönyvünk, s első a hangjegyes nyomtatványaink között is. – Ez idő tájt nyomtatta Székely István magyar nyelvű *Calendari-umát*. – Egyik legjelentősebb kiadványa (az elvesztett) Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* (Magyar helyesírás) első kiadása (második és harmadik kiadása már magyar nyomdában készült).

1550 és 1617 között működött Krakkóban Lazarz Andrysowicz (Lazarus Andreae) nyomdája, s ebben készült 1550-ben Batizi András *Keresztyéni tudomanrul velo kónveczkéje* (és még két másik magyar nyelvű könyv is).

Kerekotzki krakkói nyomdájában került sajtó alá 1550-ben Szűrai Mihály *Commoedia de matrimonio sacerdotum* (Komédia a papok házasságáról) című munkája (10. ábra).

Wierzbicka krakkói műhelyéből 1572-ben került ki Bock Mihály: *Betegh lelkeknek valo fíuues kertecykéje* (Balassi Bálint fordításában) (11. ábra).

Ezután a krakkói nyomdászat érdemi kapcsolata a magyar nyelvű könyvnyomtatással megszűnt.

A másik város, melynek nyomdái a XVI. században jelentős számú magyar nyelvű könyvet nyomtattak – bár közel sem annyit, mint Krakkóban –, Bécs volt.

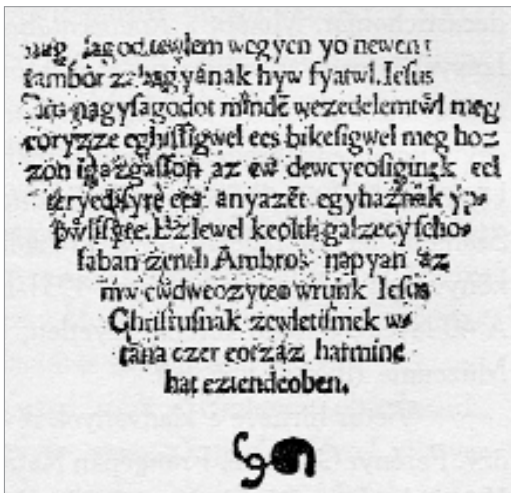
1510-ben a bajor származású Johann Singriener (latinosan Singrenius) és – a később Krakkóban önálló nyomdát alapító – Jeromos Vietor (Büttner) nyomdát alapított Bécsben. Ebben a nyomdában nyomtatták ki Janus Pannonius egyik költeményét 1512-ben, melyet a költő Perényi Károlynak ajánlott.

Singrenius 1514-ben önállósodott, és 1545-ben

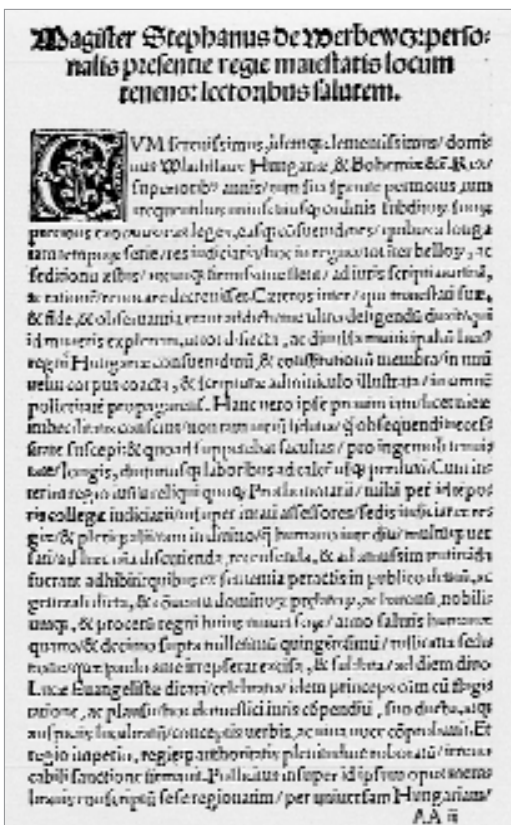
* Myathank ky wagy mennyekben zentel-
tessyk te newed. Jewyen te orzagod. lygen
te akarathod. mykinth menyben ees fel-
den. Mynden napy yleo kenyerewnketh
aggyad nekewnk ma. ees megh bochad
nekewnk my wytethewenketh mykinth myes
Bochathwnk nekewnk wytettheknek. ess ne
wygy mynketh kysirtethbe. De zabadoh
mynketh gonozthwl. Amen

** Amint a Szent Pál leveleinek és a Lexikonok címlapján és több más Vietornál nyomtatott magyar könyvnél is látható – (például Gálszécsi énekeskönyve vagy Székely István Kalendáriuma magyar nyelven) –, azonos fametszet ábráját tettek oda. Ez Magyar-, Dalmát- és Csehország egyesített címere. – Egyébként a Lexikon tetszetősen díszített: szép iniciálékkal és alakokkal ékesített képek dicsérik a korabeli fametszők tehetségét és munkáját. Ezért nehezen érthető a takarékoságnak ez a módja.

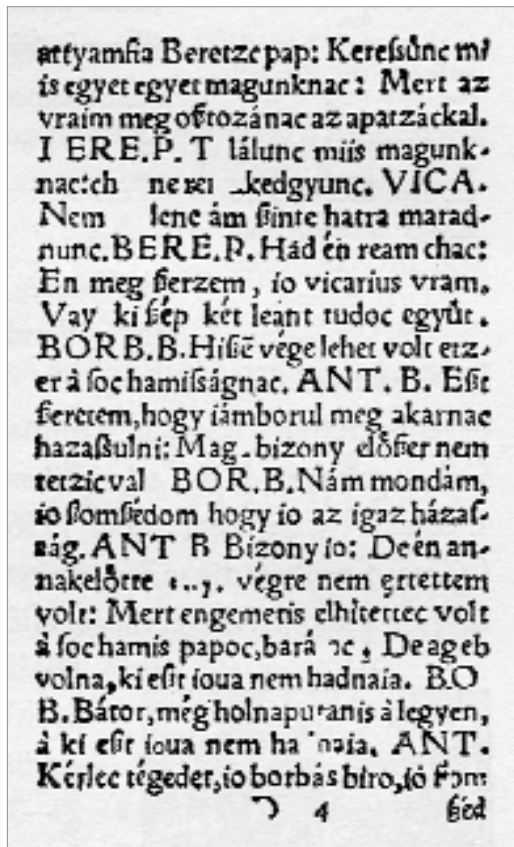
De hát egy kis fífikáért korábban (és később) sem kellett a szomszédba menniük a nyomdászoknak. 1486-ban létesült a brünni nyomda. Itt nyomtatták 1488-ban Thuróczy János budai kancelláriai hivatalnok fametszetekkel gazdagon díszített *Chronica Hungarorum* munkáját. Mint Fitz József feltételezi, szedői magyar vándor nyomdászok lehettek, mert a „magyar személy- és helynevei szokatlan alakzatok külföldi fülnek és szemnek, de szedésük – idegenszerű torzítások nélkül – kifogástalanul megfelel az akkori magyar helyesírásnak. Szedőinek és korrektorának magyaroknak kellett lenniök.” Néhány hónappal később Ratdold augsburgi nyomdájában terjedelmes (348 lapnyi), még több fametszettel illusztrált, bővített kiadást készítettek a brünni *Chronica Hungarorum*-ról. Nos, ebben nézzük meg Péter (7/a ábra), II. István (7/b ábra) és I. Ulászló (7/c ábra) illusztrációját!

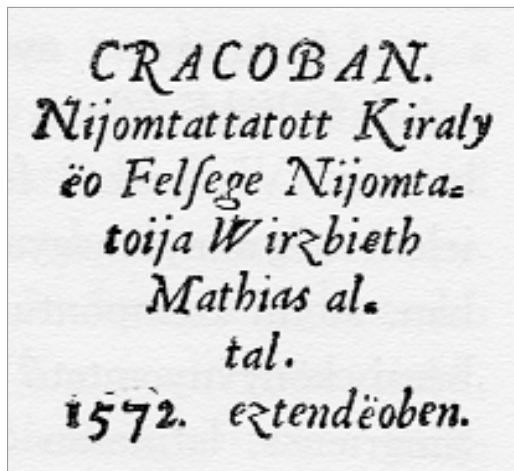
9. ábra. Gálszécsi énekeskönyvének ajánlásából (Krakkó, 1536)

12. ábra. Werbőczy: Tripartitum, előszó (Bécs, 1517)

10. ábra. Sztárai Mihály: Komédia a papok házasságáról (Krakkó, 1550)

11. ábra. Bock-Balassi: Beteg lelkeknek való füves kertecske, kolofon (Krakkó, 1572)

bekövetkezett haláláig 414 nyomtatvány került ki nyomdájából. Kiemelkedő könyve Werbőczy István (latin nyelven írt) Magyarország szokásjogának Hármaskönyve, mely 1517-ben készült el, mindössze negyven nap alatt (12. ábra).

Singrenius nyomdájában a magyar nyelvű könyvek sorát Pesti Gábor* nyitotta meg. Pesti Gábor a XVI. század első felében élt (születésének éve nem ismert, halálának éve is bizonytalan: 1542 és 1550 között halt meg). Humanista műveltségű író, a magyar nyelvű irodalom művelésének első kiemelkedő alakja, akire a németalföldi filozófus és teológus, Erasmus humanista filozófiája hatott. Első munkája az Újszövetség (*Wij Testamentum*) fordítása 1536-ban jelent meg. Mind a négy evangéliumot lefordította (13 ábra). Még ugyanebben az évben megjelent *Ezópus fabuláinak* fordítása is (14. ábra). 1538-ban itt nyomtatták Pesti Gábor hatnyelvű szótárát is (latin, olasz, francia, cseh, magyar és német nyelvű).

Magyar nyelvű könyvet nyomtatott még Bécsben Aquila (Adler), Hoffhalter, Eber, Appfpech. ** Utóbbinak egyik első terméke Telegdi Miklós írása, a hazai ellenreformáció első fontos irodalmi emléke, *Az evangéliomoknac magyarázattya* első kötete.

A MAGYAR NYOMDÁK LÉTREJÖTTÉNEK ELŐFELTÉTELEI

A XVI. század nagy szellemi mozgalmai (a reformáció és a humanizmus) és azok erőfeszítései nem választhatók el a nyomdászattól. A vallási refor-

máció, a Biblia és más hitbéli íráskorok a nép nyelvén való megjelentetése, a nyomdászat elterjedése, (a magyar) írásbeliség megteremtése (nyelvtanának és helyesírásának kidolgozása, illetőleg annak megkezdése) mind-mind egymásba kapcsolódó tevékenység, egyben egymást feltételező, egymásra ható és egymást erősítő folyamat volt.

A megnövekedett igényeket már nem tudták kielégíteni a külföldi nyomdák, és égetően szükség volt hazai nyomdára is.*** Azonban volt egy olyan nehézség, amely már a külföldön nyomtatott könyveknél is jelen volt, és melyet csak nagy-nagy erőfeszítéssel tudtak (valamelyest) legyőzni. Ez az általános és valamennyire is egységes magyar írásbeliség hiánya (beleértve a magyar hangokat leképező egységes ábécét is). Minden beszélt nyelvnek más és más a kiejtése, következésképpen a hangképzése, mely a hangképző szervek eltérő alakulásához vezet. Sőt: az egységesen beszélt nyelv nyelvjárási is hasonló gondokat vetnek fel. Sem a latin, sem a német ábécével nem lehetett írásban visszaadni a magyar kiejtést, a beszélt magyar nyelvet.****

Tehát a magyar nyomdászat és a magyar ábécé létrehozásának ügye és szükségszerűsége összekapcsolódott. Így a sokak igényét kielégítő magyar nyomdászat megteremtésének legfontosabb előfeltétele a valamelyest is egységes magyar írásbeliség kialakítása, a mindenki által értett és elfogadott írásos hangrögzítés, az egységesen értelmezett ábécé és a legfontosabb nyelvi-nyelvtani szabályok megteremtése, vagyis a magyar

* Pesti Gábor neve így is szerepel: Mizsér Gábor vagy Pesti Mizsér Gábor, ez utóbbi is pesti születése okán. – Pesti Gábor korában a budai kancellária tisztviselője volt, és ez irodalmi nyelvén is meglátszik, mert a kancellária nyelvén írt, amely viszont biztosan a Pest városbeli magyar nyelvjárásban gyökeredzik.

** A XVI. és a XVII. században a következő városok nyomdáiban is készültek magyar nyelvű könyvek: Amszterdam (8), Antwerpen (1), Basel (2), Cassel [Franciaország] (2), Franeker [Hollandia] (3), Frankfurt (5), Graz (3), Halle (5), Hanau [Németország] (7), Heidelberg (2), Herborn [Németország] (2), Leiden [Hollandia] (6), Nürnberg (5), Oppenheim [Németország] (9), Pottendorf [Ausztria] (1), Prága (6), Strassbourg (1), Ulm [Németország] (1), Utrecht [Hollandia] (14), Velence (1), Zürich (1). – A szögletes zárójelben levő országok a tájékozódást szolgálják, hiszen akkor a felsoroltak többsége a Német-római Birodalom városai voltak.

*** A XVI. század első felében megindult hazánkban a nyomdaalapítás. Azonban eleinte nem magyar nyelvterületen, hanem Erdélyben, ahol a szászok voltak az úttörők. Először Nagyszebenben (1529-ben már – névről – ismeretesek nyomtatványai), majd ezt követte a leghíresebb, Honterus által alapított nyomda, mely elsőnek – 1535-ben – egy görög nyelvtankönyvet nyomtatott ki. (E nyomda 37 nyomtatványa közül 23 latin, 9 görög és 5 német nyelvű volt. Valamennyi a humanisztikus oktatást szolgálta: nyelvtanok, általános igazságot, erkölcsi alapelveket kifejező mondasok gyűjteményei, klasszikus írók, rövid földrajzi és jogi kivonatos kézikönyvek.)

**** Trócsányi Zoltán, neves nyelvészünk a mai 35 egyszerű kisbetűnkkel szemben a XVI. századi nyomtatványokban 114 különféle ilyen betűt számolt össze. „Ma az *a* és *á* hangra két kisbetűnk van; a Sárvár-Újszigeten tizenegyféle volt: egy ékezet nélküli és tíz különféle ékezetes. Mindegyik az *a-á-nak* más-más árnyalatát jelölte. Hasonlóképpen volt 11-féle kis *e*, tízféle *i*, ötféle *n*, hatféle *o*, 15-féle *ö*, 15-féle *u-ü* és háromféle *v*, mert a *v-t* a latin hagyományoknak megfelelően adott körülmények közt *u-nak* s nálunk emellett *ü-nek* is lehetett olvasni.” Ma 12 ékezetes betűnk van (a *j-t* is beszámítva), akkor 90 volt. Valamennyi mássalhangzónak volt ékezetes alakja is. – Lásd még a Függelékben Gálszécsi István – a 9. ábrán bemutatott – írásmódjáról frottakat is!

Zent Mark eletij

malazalonkuk tarsalaga. Ees Markus az een fram. Vene azert az ewangelionot mellier ut wala, ees moite Egiptomiba, do loe Alexandriaba Ciuftus produktiwi, leg elfew lewido 3030. Eer 37000 onfa yente-
pukazat oli hoggi tudomaniat, ees motto-
letes eletel, hoggi minducler 691 a Ciu-
stus walk 90 k wala, az ew pekclajari woma
Annae wranna Filo, meli sidosi kerjent
eletien 3060 tudomaniiba leg beucler
wala, mi koron laria hoggi Alexandriaba
az elfew annazentegnyaz megis sidosi
bes kemelirene, egi kerwentet in, oli
mit az ew nepene dicheucler, az ker-
theneucler elemreud. Ees nuikeppeu zent
Lutach mongia, hoggi Ierusalembe a Ciu-
stusba huenenuec mindo mathosol ker-
uolt. Azonkeppen ira e300, hoggi lara A-
lexandriaba mustrari az kerzentucler

**Ihe wala 3000 Mark alat. Meg ha-
la tegug Nero chazamae uol-
cjad 3700000, ees el te-
mettet Alexandriaba
Ej heliche leun
Auanus.**

Acto. x.

Zent Marknak ewan: 68 setomija kezdetuk.

Elfew Capitulum.

Iesus Ciuftusnak, altemek sjanak Ewangelionanak kezdeti, nuikeppe meg wagnon irwi az Profetiaul lincen el bocharo az een azigalomar, a te guredeleucler. E3 meg 3030 te ucler te elemreud. Kij altonak 3000 a puz taba. Vinal 3000-
setek ucler, Igaran chinnalharok az ew eu-
samenje.

Es. 40

Vala lara a puztaban, kerzentucler, ees pedisbalban penitenciamak kerzilegetsbj tecler bocharantijara, Ees E3 megien wala ew hoggi mind eges s3000000 a ruro-
mnia, ees lermilemnet kofalag. Ees meg kerzilegetucler wala ew teule a londonw3-
K 4

VIENNAE PANNONIE

Ioannes Singrenius, suis, ac Io-
annis Metzger bibliopole, ex-
pensis XVII. die Mensis
Iulij excudebat. Anno
M. D. XXXVI.

Niomesza becler lara Singrenius, az
ew. Ees Metzger lara kemelreud
zent lara huanak tizenheted na-
pisan, e3er ewt 3000 hantij-
eshae eztenclerbe.

Cum gratia & priuilegio Ro-
manae Regiae Maiestatis ad
quinquennium.

13. ábra. Oldalak Pesti Gábor Újtestamentumából (Bécs, 1536)

nyelv és írásbeliség egységes normájának létrehozása. Az alap megvolt: támaszkodni lehetett „a kétségtől meglevő normatív hagyományokra” (Szathmári). Ugyanis a királyi udvarban és a kolostorokban történtek kísérletek az egységes írásmód kialakítására, melyekből létrejöhetett volna a – nyelvjárások fölötti – nemzeti nyelv, illetőleg írás. Azonban a mohácsi vész ezt a kezdeményezést is elsöpörte. A királyi udvar elmenekült, és ezzel megszűnt szerepe a magyar közművelődés alakításában. A kolostorok jó részét elpusztította a török dúlás, ráadásul elavult, középkorias szellemiségével a megváltozott társadalmi-szellemi közegben hatása csekély lett. A kibontakozó reformációra és a humanista eszmékre nem tudtak érdemben válaszolni, ezért írásbeliségünk alakulására sem tudtak érdemi hatást gyakorolni.

Ebben a súlyos társadalmi helyzetben részint a humanizmus, részint a reformáció eszméitől átitatott – többnyire külföldi egyetemeken tanult – értelmiségiek, írók és prédikátorok álltak az írásbeliségünk formálásának élére. Egymás után szólaltattak meg magyar nyelven versebe szedett bibliai történeteket, zsoltozatokat és vallásos lírát. Sőt, magyar nyelvű drámai művekben is vívták harcukat a vatikáni hitfelfogás vagy éppen a reformáció más árnyalatának képviselői ellen. Ezzel – tudatosan vagy akaratlanul – a magyar irodalmi nyelv megteremtését segítették elő, mert a tudatos nyelv és írás alakítóinak ez volt a végső céljuk. Ebből a megbolydult szellemi áramlatból Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás tevékenysége emelkedik ki.*

SYLVESTER JÁNOS ÉS DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS A MAGYAR NYELVTAN ÉS HELYESÍRÁS ELSŐ RENDSZEREZŐI

Már korábban, a külföldön készített magyar nyelvű könyveknél is felmerült, hogy az egyes hangokat milyen jellel (milyen betűvel) szedje a nyomdász.

* Hogy ez mennyire fontos volt, jól szemlélteti magának Dévai Bíró Mátyás nevének akkori írásmódja: Ő maga nevét Dévay, Devay Dévaj, Devai, DEVAI, Deuay formában írta, kortársai pedig Deua(i), Deway írásmódot használtak.

** Néhány szót a Sylvester név írásáról: A Bíró-féle Nyomdászati lexikonban címszóként – még utalás formájában sem – a *Sylvester* név nem található. *Erdősi János (Sylvester)* címszó alatt megtalálható életének leírása. Ballagi Aladár a Magyar nyomdászati történelmi fejlődése című könyvében *Erdősi, másképpen Sylvester János* név szerepel. Novák László A nyomdászati története című munkájában *Erdősi Sylvester Jánost* ír. Még az 1969-es Magyar életrajzi lexikonban is – mint névváltozat – *Erdősi Sylvester* olvasható, azonban a későbbi lexikonokban és szakmunkákban az *Erdősi* név többnyire elmarad.

*** Sylvester felismerte: nekünk is van kicsinyítő fokozásunk, kétféleképpen tudunk fokozni: toldalékkal és határozószóval, vannak elhomályosult összetételeink, van határozott névelőnk, a számnév után nem használunk többes számot, a jelzőt nem ragozzuk együtt a főnévvel, a latin prepozíció helyett ragokat használunk, van birtokos személyragunk stb. A névszók nemével kapcsolatban a hónapok, szelek magyar nevét ismerteti, de ír a magyarországi folyókról és városokról és egyéb szavakról (16. ábra).

Ezt a gondot két krakkói egyetemista is felismerte, és megkísérelte azt megoldani. A két nyelvész-úttörő Sylvester János** és Dévai Bíró Mátyás volt. Mindketten a XVI. század elején születtek és közepén haltak meg. Mindketten a wittenbergi és a krakkói egyetemen tanultak.

Mint már szó volt róla, amikor Sylvester Krakóban tanult, Vietor kinyomtatta a *Rvdimenta grammatices Donati* (Donatus nyelvtanának elemei) című munkát (1527), melyet Hegendorf német teológus szerkesztett, s amelyet elláttak lengyel és magyar értelmezéssel is. A magyar értelmezés Sylvester János munkája.

Sylvester János humanista tudós volt, aki mély latin és görög műveltséggel rendelkezett, de érdeklődése más nyelvekre is kiterjedt, így elsősorban anyanyelvére, a magyarra. Nyelvünk értékét és szépségét a Sárvár-Újszigeten nyomtatott *Grammatica Hungarolatina* (Magyar–latin nyelvtan) című 91 oldalas könyvében tárja fel (15. ábra). Horváth János írta: Sylvester „oly tudós figyelem tárgyává is megtette anyanyelvét, minőre addig a szent nyelveket, a latint, hébert, görögöt méltatták”. Láthatóan büszke arra, hogy a mi nyelvünk sem alábbvaló azoknál.*** Az Újtestamentumfordításának ajánlásaként szép magyar disztichonokkal mutatja be, hogy a magyar nyelv alkalmas a klasszikus verselésre is, s ebben kevés európai nyelv versenyezhet vele. A két első versora így hangzik mai írásmóddal: „*Próféták által szólt rígen neked az Isten. / Az kit ígért, ime végre megadta fiát.*”

Szathmári István írja: „Grammatikájában elsőnek »fedez fel« nyelvünk sok helyesírási, hangtani, alaktani, mondattani, szókincsbeli és stilisztikai sajátosságait. Továbbá a korábbi kevés, de kétségtelenül meglevő normatív hagyományra támaszkodva a korabeli magyar nyelvhasználatnak számos jelenségét rögzíti szabályba.” A *Grammatica* rávilágít arra is, hogy e század harmincas éveiben már volt bizonyos nyelvi köztu-

Þrygiabelij Esopus: 10
nak fabulaj kezdetnek.

Ély kakasrol ees dra:
ga kewrewl.

Ely kakas miforon a 300
meten zede getne? tafala
egij draga beuct ees mo
da. Mijnef talaloef een il-
ljen fenex marhar: tla ur
lamelij draga kew aros ta
late wolna teged. Ientij
nem wolna malanal wijgab, mettr tudna nufé
cetne, mefem feglig ferumare nem bel, sem
nagora nem beuchjolem. Sewt inlab mifri
den draga ferwel nagjobbbar a barnes egij
acpa awagij bwa genet.

Ertelme.

A kakas mifonden bolond ember fezen,
Kij io rüdomar mifur draga kew né wezen
No azert a bewchebefel né beufet tozen.

Ély farkasrol eesa baranrol

14. ábra. Pesti Gábor: Ezópus fabuláinak egyik oldala (Bécs, 1536)

GRAMMA:

TICA HVNGAROLATINA IN
VSVM PVERORVM NVNG

primus scripta, Ioanne Syls
uestro auctore.;

GRAMMATICA est ars
recte loquendi et scribendi au-
thoritate optimorum poetarum
et oratorum constans. Docet
enim primum quae uocum inter
se sit differentia. Deinde quae dictionum componen-
darum ratio. Ac deinde quidem tradit quae est circa
litteras, syllabas, et casus. Constructionem uero
quae est circa uoces recte scriptas, modulatas, et
inflexas, quae singula nisi probe tenuerimus, nihil
unquam recte uel scribitur uel enunciamus. In hoc
ergo Grammatica inuenta est, ut recte tu loquáti,
tum scribendi esset magistra. Γραμματικὴ τῆν ἑλληνικὴν
ῥησιν ἐστὶν ἑλληνικῶς λέγειν ἰκανῶς ἰσχυρῶς
κατασκευάζειν.

A Paris

15. ábra. Sylvester: Grammatica Hungarolatina, harmadik oldal (Újsziget, 1539)

REGVLA BRVNDA.

Multum et Offitium ualidum, Valde
aduersum genus generi sunt sanctorum.

NYELVISM.

ut

Maria.

ter

Anna.

Elizabeth.

Elisabet.

OFFICIORVM uel aglicorum.

ut

Offitium.

Massa.

VALIUM.

ut

Alia regis.

Stylerfyma.

Cassa.

Sisa.

Inter alia, que in ur, ficut, que

san genit Nomin, ut

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Israhel.

Valog. IX.

NILIANVS. LARREKTYM

K Iura n, de sol.

Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

D Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

K Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

L Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

K Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

L Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

K Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

L Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

K Stylerfyma. Stylerfyma.

Stylerfyma. Stylerfyma.

17. ábra. Nyelvyakorló könyvekből jelent meg elsőként nyomtatott magyar szöveg (Krakkó, 1527)

ORTHO-
GRAPHIA VN-
GARICA

Azaz, igaz irás Modorol való
tudomán Magyar nyelvűen
irattator.

Mostin pedig vionnan meg igygyf
tazott, es ki nyomatott.

MARCI 12.

Nam agis tencitititit, huj sem
ny nyozat nem tuggatoc,
sem ny litem litem
talimat.

I 5 4 5

16. ábra. Sylvester: Grammatica Hungarolatina, magyar nevek és városnevek (Újsziget, 1539)

18. ábra. Dévai Bíró Mátyás: Magyar helyesírás szabályzat (Orthographia Vngarica), címloldal (1549)

dat, mert Sylvester bizonyos szavakat nem tartott irodalminak (hónap helyett *holnapot* csak műveletlenek mondanak). Máiig ható a magánhangzók csoportosításának és az *s* hangra vonatkozó szabályai. Nem akart új betűket felvenni az ábécénkbe, helyette – a huszita írást követve – a mellékjeles betűk híve volt (melyet szabályokba is foglalt). Jelentős munkát végzett a magyar alaktani rendszer felvázolásában. – Munkája a mai mértékkel mérve is tudományosnak tekinthető.

A magyar grammatika szabályainak megalkotásával egy időben Dévai Bíró Mátyás kidolgozta az első magyar helyesírási szabályzatot, az *Orthographia Vngarica* címűt. „*Azaz, Igaz iras Modiarol valo tudomañ Mag'ar néluenn irattatott.* (A címben szereplő és kiemelt *s* és *z* betű sajátos, valamennyire a német *ß*-re hasonlít.) Mint az egyetlen megmaradt példányból is kiderül, ez már a második kiadás (Mo/tán pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomtatott).* (18. és 19. ábra).

Az első kiadása – feltételezések szerint – 1538-ban jelent meg Krakkóban, de egyetlen példánya sem maradt fenn. A második kiadás már magyar nyomdában készült, s mint az idézett mondat is alátámasztja, ez javított, „meg igazytatott” kiadás. Ez volt az első magyar helyesírási szabályzatunk. A teljes helyesírási rendszert tartalmazza, és alkalmazásának sok esetét szabályba foglalja, mely által nyelvünk számos hangtani és alaktani sajátosságát is megvilágítja.

Dévai helyesírása egyes magánhangzók esetében vagylagos olvasást tesz lehetővé, amikor kiejtésében több nyelvjárási eltérés van. Például az *u* betűre két alakot formált: *u* és *û* betűt. Az *u* olyan hang jele, mely legtöbb nyelvjárásban *u*-nak hangzik, míg az *û* nyelvjárásonként *o*-val változó *u* hangot jelöl, így a *lû* lehet *lú* vagy *ló*.

Dévai Bíró Mátyás határozottan törekedett az egységes írói kép kialakítására, és ezzel az egységes irodalmi nyelv útját egyengette.

Ez volt az első olyan könyvünk, mely teljes egészében a magyar nyelvről, annak írásáról szól – végig magyarul.

A XVI. SZÁZAD NÉHÁNY KIEMELKEDŐ JELENTŐSÉGŰ NYOMDÁSA ÉS NYOMDÁJA

SYLVESTER JÁNOS ÉS ABÁDI BENEDEK

Az első olyan hazai nyomda, melyet magyar nyelvű könyvek nyomtatására hoztak létre (elsősorban Sylvester János Újtestamentum fordításának kinyomtatására), Nádasdy Tamás** országbíró birtokán létesült 1536-ban a Sárvár melletti Újszigeten (szinte a brassói nyomdával egy időben). Sárvár az akkori magyarság talán legfontosabb szellemi életének központja volt. (Nádasdy elvárta, hogy várában mindenki csak magyarul beszéljen, és tudjon írni is.) Iskolát létesített, melynek rektora Sylvester János volt.

Sylvester János 1504 körül született Szinyérváralján (mely Erdőd, ill. Szatmárnémeti közelében volt). 1526-ban már krakkói egyetemen tanult, s itt ismerkedik meg a nyomdászattal: Vietor nyomdájában korrektoroskodott (mint korábban szó volt róla: Vietor sok magyar nyelvű könyvet készített). Már 1527-ben kiadta – csak címéről ismeretes, elveszett – könyvecskéjét, a *Rosarium celeste virginis Marie patrone regni Vngariae* címűt. Közben megírta a wittenbergi egyetemet is, itt megismerkedett a német grammatikusok nyelvtanával, és filológiai, általános műveltsége is sokat fejlődött. Hatással volt rá az ottani vallási-teológiai áramlat (de sohasem fordult szembe a katolikus vallással), s valószínűleg ekkor, ezek hatására határozta el az Újtestamentum magyarra történő fordítását. Bizonyára ezzel összefüggésben vetette egybe a latin és a magyar nyelvet, és írta meg a *Grammatica Hungarolatina* (Magyarlatin nyelvtan) című művét.

Meggyőzte Nádasdy Tamást, hogy e két műve, de elsősorban az Újszövetség kinyomtatására létesítsen nyomdát Újszigeten, melynek felügyelője és irányítója ő legyen.

Sylvester már a krakkói korrektorsága idején felismerte, hogy milyen nehéz idegen nyelvre készített betűkkel magyar szöveget nyomtatni, ezért szerette volna, ha a betűmetszést maguk

* Érdekes, hogy az *iras* szóban levő *s* nem azonos a *Mostán*-ban levővel.

** Nádasdy Tamás (1498?–1562) nagybirtokos főúr. Bolognában és Rómában tanult. II. Lajos kancelláriájában szolgált, diplomáciai feladatokkal is ellátták. Hol I. Ferdinánd, hol Szapolyai János szolgálatában hadakozott (közben Szapolyai nagy földbirtokkal jutalmazta.). 1533-ban feleségül vette Kanizsai Orsolyát, s vele hatalmas birtokot kapott Dunántúlon. Ezzel megalapozta a később grófi rangra emelkedő család hatalmát. 1534-ben Vas megyei főispán, 1537-ben horvát bán, 1540-ben országbíró, 1554-ben nádor. Támogatója volt a reformációnak.

19. ábra. Dévai Bíró Mátyás: Magyar helyesírás szabályzat, a betűk felsorolása (1549)

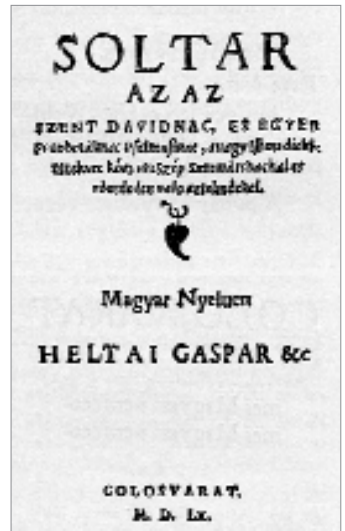
20. ábra. Sylvester Újtestamentum-fordításának egyik oldala (Újsziget, 1541)

21. ábra. Heltai Gáspár Újtestamentum-fordításának egyik oldala (Kolozsvár, 1562)

22. ábra. Heltai Gáspár fordítása: A bibliának első része, Mózes első könyve (Kolozsvár, 1551)

23/a ábra. Heltai Gáspár: Zsoltár, címdoldal (Kolozsvár, 1560)

végeznék, s a betűkészletet maguk állítanák elő. Az akkori szokás szerint antikva (latin) betűt csak latin és olasz szövegek szedésére használtak, más nyelvre fraktúr metszésűeket. Sylvester is ezt tette a Grammatica szedésénél. (Az antikva betűs nyomást Heltai Gáspár és Huszár Gál alkalmazta és terjesztette el, mert drága volt a Sylvester által kitalált betűk metszése, és inkább antikva matricákat vásároltak, ugyanis Sylvester írásrendszérében minden hangnak külön betűje volt, s nehézséget okozott azok metszése.)

Nádasdy nem sajnálta a pénzt, és a nyomda felállításával kezdődött, hogy a bécsi Sigreniusnál felszerelést vásároltak. A nyomda vezetőjének Nádasdy meghívta Joannes Strutius német nyomdászt, akinek fő foglalkozása a betűmetszés lett volna, de nem értett hozzá, csak a fametszésben volt járatos. Egyébként is Strutius megbízhatatlan, ráadásul tehetségtelen nyomdász volt. Strutius német szedőket hívott. Miután a nyomda valahogyan elkészült 1536-ban, megkezdték a *Grammatica Hungarolatina* szedését a Bécsben vásárolt, használt betűkkel. A szedők azonban silány munkát végeztek, s a munkával csak 1539-re lettek készen. Sylvester felismerte, így nem lehet kinyomtatni fő művét, az Újtestamentumot. Ekkor Nádasdy elbocsátotta Strutiust, és felkérte vezetőnek Abádi Benedeket.

Abádi Benedek az első magyar tipográfus, nyomdász. A nyomdászatot Krakkóban, Vietor nyomdájában sajátította el. Tudott szedni és nyomtatni, értett a patrica- és a matrica készítéshez, de még a betűöntéshez is. Amikor átvette a nyomda vezetését, már dolgoztak az Újtestamentumon, így nem volt módja annak betűtípusán változtatni, melyet még Strutius vásárolt Bécsben. Az antikva vágású jobb lett volna a vásárolt basztard típusúnál, mely átmenet volt a fraktúr és az antikva betű között (20. ábra).

Minderre jól rávilágít az Újtestamentum testes kolofonja, melyben – többek között – a következők olvashatók (mai írásmóddal): „Ha valahol a nyomtatásban való vétekre találsz, azért én téled bocsánatot kérek. Mert hogy megértsd: e könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit a jó úr [Nádasdy] sok ideig költséggel itt tartott. És mikoron nagy későn hozzáfogott volna, s látták volna, hogy az nehezen érhetné végét: úgy hívata engemet hozzája, hogy a könyv mennél hamarább a keresztyének kezébe juthatna. Mikoron azért lát-

tam volna a betűt, hogy nagy késedelem nélkül nem művelhetni véle: aminő hamarsággal lehe, ugyanazon betűt megigazítám – egynéhányat hozzá is csinálván* – hogy szapora lenne a dolog, s hamarabb végét érhetnék...”

Az Újtestamentum 1541 januárjában elkészült, és ezzel lényegében Abádi ottani munkája megszűnt. (Címről ismeretes ugyan még két kisebb munkája, de ezek elvesztek.)

Az újszigeti nyomda sorsát (is) megpecsételte a török hódítás: 1541-ben – tehát az Újtestamentum elkészítésének évében – török kézre került Buda, és az ország három részre szakadt. Ekkor már nem a kultúráé volt a főszerep... Nádasdy ösztöndíjat adott Abádinak, így 1543-ban beiratkozhatott a wittenbergi egyetemre, egy évre rá pappá szentelték, 1545-ben szegedi prédikátor lett. – Sylvesternek – a bőkezű Nádasdy földjeiből – birtokot adományozott a király, de nem boldogul vele, ezért Nádasdy 1544-ben kinevezette a bécsi egyetem héber nyelv tanárává.

Az újszigeti nyomda apránként elkallódott, betűkészletéből – melyek között görög és héber írások is voltak – magyar vándornyomdászok új betűket öntöttek, de több iniciálé és az egyik fametszet feltűnik Huszár Gál kiadványaiban, majd Bornemisza Péter is felhasználta azokat.

HELTAI GÁSPÁR

Ki volt Heltai Gáspár? Író vagy nyomdász? Mindkettő; írónak is, nyomdásznak is kiváló! A XVI. század egyik legtehetségesebb magyar prózaírója, pedig csak felnőttként tanult meg magyarul. Túl az ötvenedik évén (1552-ben) így kér bocsánatot: „...Szinte tiszta magyarsággal írva ninchen, nyelven szerint százsz vagyok, es eszt a keveset tizenhat esztendeig tanultam.” Ő tette Kolozsvárt az első magyar könyvkiadás központjává. Az újszigeti nyomda megszűnése után (1541) Huszár Gál megjelenéséig (1558) a Hoffgreff-Heltai nyomda volt az egyetlen magyar nyomda. A nyomdát elsősorban ő látta el munkával: húsz könyvet írt és adott ki, ebből tizenöt magyar, három latin és kettő német.

Ellentmondásos ember volt, amit alátámaszt az, hogy társával – Hoffgreffel – nem volt felhőtlen a kapcsolata, de a valláshoz való viszonya is figyelemre méltó. Fitz József írta: „Szellemének mozgékonyágát vallásváltozásaiban is megfi-

* Gulyás Pál azt valószínűsíti, hogy Abádi az *á*, *é* és *í* betűk ékezetes formáival egészítette ki a betűkészletet.

gyelhetjük. Ifjúkorában katolikus, Wittenbergből mint lutheránus tér haza, majd evangélikus plébánosból kálvinista pap lesz, s élete utolsó nyolc esztendejében unitárius.* A kolozsvári protestantizmusnak ő a lelke, s hívei vele együtt változtatják felekezetüket. Világnézetének fejlődése a reformáció radikálisabb irányzatai felé viszik: eleinte a lutheránus Honter, majd 1559-ben a váradi értekezleten a kálvinista Melius, végül a szentháromság-tagadó Dávid Ferenc hatása alá került. S mindannyiszor a meggyőződés hevével szállt szembe előző hitével.”

A kolozsvári nyomdát nem ő, hanem Hoffgreff György alapította. Hoffgreff 1542-ben a wittenbergi egyetem hallgatója volt. 1544-ben Brassóban találjuk, de 1547-ben Nürnbergbe ment, minden bizonnyal a kolozsvári nyomdaalapítási szándékának megalapozása érdekében. Ott tanulta ki a nyomdászatot, és valószínűleg onnan hozta be nyomdájának felszerelését is 1549-ben. Első kiadványa 1550-ben jelent meg (*Ritus*). Üzleti ügyei rosszul alakulhattak, mert 1550-ben társult Heltai Gáspárral. Úgy vélte, az író és a reformációt támogató Heltai fellendítheti vállalkozását. A nyomda közös tulajdonba került, és áttelepítették Heltai házába. 1553-ban összekülönböztek, melyből Heltai került ki győztesen, és egyedül vezette a nyomdát, de a szakszerű vezetés hiánya miatt visszaesett annak teljesítménye (csak három kisebb magyar nyelvű nyomtatvány készült ekkor). Még abban az évben Hoffgreff visszaszerezte a nyomdát, mely 1558-ig tulajdonában volt. Ez idő alatt mindössze tíz mű került ki a nyomdából, s miután Heltai indulatos és haragtartó ember volt, erről úgy írt, hogy ez az idő, „amely az eklézsia minden kiváló hasznának nélkül folyt le”. Ez erős túlzás, mert a nyomda kivette részét a hitvitázók eszméinek terjesztésében.

1559-ben a nyomda véglegesen Heltai tulajdona lett (mert Hoffgreff vagy meghalt, vagy a jobb megélhetés miatt elhagyta a várost). Ekkor került nyomdájába egyik legnagyobb műve (és nyomdai feladata), a Biblia kiadása. (Erről egy korábbi lábjegyzetben már szó volt.) Az Ószövetség első része (22. ábra) 1551-ben, a negyedik 1552-ben, a második 1565-ben került kiadásra,

míg a harmadik része önállóan, többsége különböző kiadványban jelent meg. Az Újtestamentum (*Jesus Christusnac WY Testamentoma*) (21. ábra) 1561-ben készült el, és 582 számozatlan lapból áll, elegáns, gömbölyű antikvából szedve. – Így Heltai bibliakiadása teljesnek mondható.

Miután már haláláig (még tizenhat évig) tulajdonában maradt a nyomda, ötvennégy azonosított könyvet adott ki (4300 oldal terjedelemben), melyből tízet ő írt. Néhány fontosabb: *A reszsegnek és tobzódásnac veszedelmes voltáról való Dialogus, Száz Fabula, Chronica az Magyaroknac dolgairól. Soltar* (23/a és 23/b ábra). A nyomda és Heltai üzleti vállalkozásából kiemelkedik Werbőczy István törvénykönyvének kibocsátása (Veres Balázs fordításában), de javított kiadásban. Ennek előszavában leírja, hogy nem volt ideje újrafordítani a művet, „de hogy az iambor Olvasso meg ne akadion az oluassasban, el hántam a nehéz Ortographiat, auagy irasnac módiat, és a szokotra hozutam” (24. ábra). Kiemelkedő alkotása volt még *Cronica Tinodi Sebestien ßörzepe* (25/a és 25/b ábra).

Idézet Fritz Józseftől: „Mint nyomdásznak két halhatatlan érdeme van: magyar betűnek ő választotta a ma is uralkodó antikvát, s ő terelte a magyar helyesírást arra az útra, melyen (legalább elvben) ma is halad. Gondosan ügyelt rá, hogy minden kiadványa az ő helyesírást kövesse. Győzelmét főleg annak köszönhetta, hogy a Vízolyi Biblia, a századvég és a XVII. század legolvasottabb könyve, az ő ortográfiáját vette át.” V. Ecsedy Judit írja: „A magyar hangok jelölési rendszerét a korábbi krakkói könyvek és Sylvester János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki; nála rögzült többek között a *ly, gy, ny, ty* hangok és az *sz* hang mai formában való jelölése.”

Utolsó munkájának nyomtatását – *Chronica az Magyaroknac dolgairól* (26. ábra) – már nem tudta befejezni, mert a pestis következtében halála ebben 1574-ben megakadályozta. Ezt felesége – aki jó üzleti érzékkel vezette tovább a nyomdát – fejezte be. Heltainé nyomtatta 1577-ben Bogáti Fazekas Miklós Plutarkhosz-fordítását is: *Szep historia Az tókélletes Afßonyállatokról*

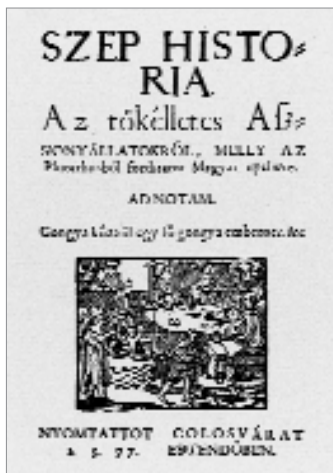
* Az akkori társadalmi és vallási viszonyokra jellemző, hogy amikor Heltai unitárius lett, és több ilyen szellemiségű könyvet kinyomtatott (ezt a ma is élő vallást, az unitáriusokat a reformáció főbb áramlatai [kálvinisták, lutheránusok] olyan ellenségeknek tekintették, mint a pápistákat, mert következetesen egyistenhitet vallottak, vagyis elvetették a szentháromságot), ezért amikor Heltai unitárius lett, a lutheránus szászok többé nem adtak el neki papírt. Így Heltai 1564-ben kénytelen volt Kolozsváron papírmalmot építeni.

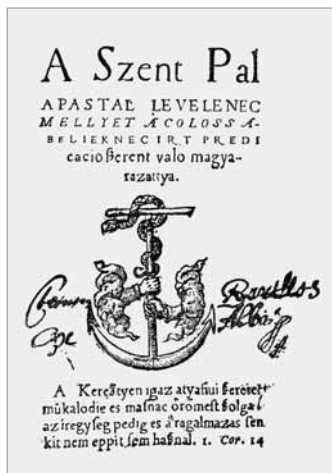
31. ábra. Huszár Gál: Isteni dicséretnek egyik oldala (Komjáti, 1574)

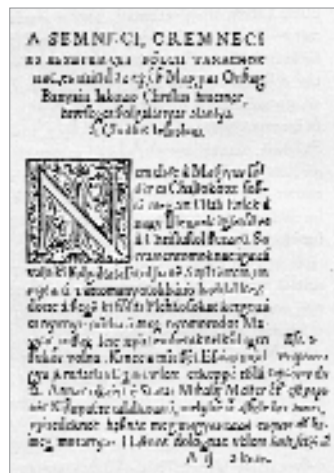
28. ábra. Melius Juhász Péter: Herbarium (Kolozvár, 1578)

27. ábra. Plutarkhosz: Széphistória a tökéletes asszonyállatokról (Kolozvár, 1577; lásd a Függelékét!)

30. ábra. Melius Juhász Péter: Szent Pál levelei (Debrecen, 1561)

29. ábra. Sztárai Mihály: Igaz papságnak tüköre (Magyaróvár, 1559)

(27. ábra; lásd még a *Függelék*et is!) és 1578-ban Melius Juhász Péter *Herbarivum. Az fáknac, fvkveknec nevekről...* (28. ábra) könyvét is.

HUSZÁR GÁL

Huszár Gált – (pápai születésű, ennek éve nem ismert; 1575-ben halt meg) – úgy ismeri a magyar nyomdásztörténelem, mint az első vándor nyomdászt.

Kik voltak a vándor nyomdászok? AXV. és a XVI. században élt olyan nyomdászok, akik jól ismerték szakmájukat, és kenyerüket ott és éppen abban a városban keresték meg, ahol munkát reméltek vagy találtak. Ha nem volt újabb munka, továbbálltak. Csak a legszükségesebb felszerelést vitték magukkal, sajtóból is a fontosabb részeket (tégelyt, rámat, forgattyút, fundamentumot), hiszen az állványzat anyagát bárhol be lehetett szerezni; néhány ezer betű, egy rekeszes betűszekrény (esetleg matrica és öntőműszer; fémet helyben vásároltak, ahogyan festékhez is alapanyagot), két festékezőlabda, sorjázó, formaszorító keret, és készen volt a felszerelés. Mindez ráfért egy kétkerekes kordéra. A papírt ugyancsak helyben szereztek be. Nyomtattak vásári kalendáriumokat, és mindent, amit megrendeltek. Ha nem volt újabb megrendelés, továbbálltak. Fitz József írja a magyar vándor nyomdászokról: „Hol ebben, hol abban a városban vagy faluban bukkantak fel, kiadtak egy-két könyvet, aztán továbbálltak, hogy másutt nyomtassanak. Rendkívüli távolságokat jártak be, cikcakkban, hogy kitérjenek a török hadak elől, átcsúszzanak a magyar és osztrák seregek és a katolikus meg a protestáns pártok villongásai közt.” De többen egészen más okból választották a vándor nyomdászpályát: nem a megélhetés, az anyagi javak hajtották őket, hanem a hit tüze, a reformáció terjesztése. Azután meg, amikor a reformáció különböző irányzatokra bomlott, nem kímélték egymást, sem szóban, sem írásban, * sokszor fizikailag sem. (1553-ban Kálvin máglyahalálra ítélte Szervét Mihályt [Michel Servet], mert ragaszkodott a Szentháromság-ellenes nézeteihez.) Később jött az ellenreformáció, a maga embertelen eszközeivel, így aztán sokszor menekülni kellett – gyakran a nyomdával együtt. Tehát több nyomdásznak a hit terjesztését – mindig menekülésre készen – belső meggyő-

ződésből választotta, gyakorolta, és egyesek éppen azért lettek nyomdászok, hogy a reformációt erőteljesebben terjeszthessék. – Ennek volt első magyar megtestesítője és képviselője Huszár Gál. (Több vándor nyomdásznak volt, például Manlius [Mannel] János, Bornemisza Péter, Klósz Jakab, Rafael és Rudolf Hoffhalter.)

Közbevetőleg megjegyezve: A magyar vándor nyomdászokról eddig leírtak az általános vélekedés alapján történt. Ez bizonyára így is történt – Nyugaton. Azonban, ha a magyar „vándor nyomdászok” tevékenységének indítóokait közelebbről megvizsgáljuk, előtűnnek a csak ránk jellemző társadalmi viszonyok, és ezért igazat adhatunk V. Ecsedy Juditnak, aki erről a következőket írja *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában* című könyvében: „Helyzetváltoztatásuk oka nem kizárólag nyughatatlanság természetükben keresendő, hanem általában patrónusuk költözésével, vallásváltoztatással vagy érdeklődésük megszűnésével magyarázható. Mindezek döntően hatottak a szerény anyagi erővel, viszont akár jelentős műveltséggel és általában hittérítő buzgalommal dolgozó nyomdászokra. Bár a korabeli nyomdafelszerelés nem tette lehetővé a gyors helyzetváltoztatást, biztosra vehető, hogy e »vándor nyomdászok« számára csak kényszerű megoldás volt a költözés. *Helyesebb tehát olyan nyomdászokról beszélni, akik több nyomdahelyen működtek egymást követően.* (Kiemelés tőlem: T. Gy.)

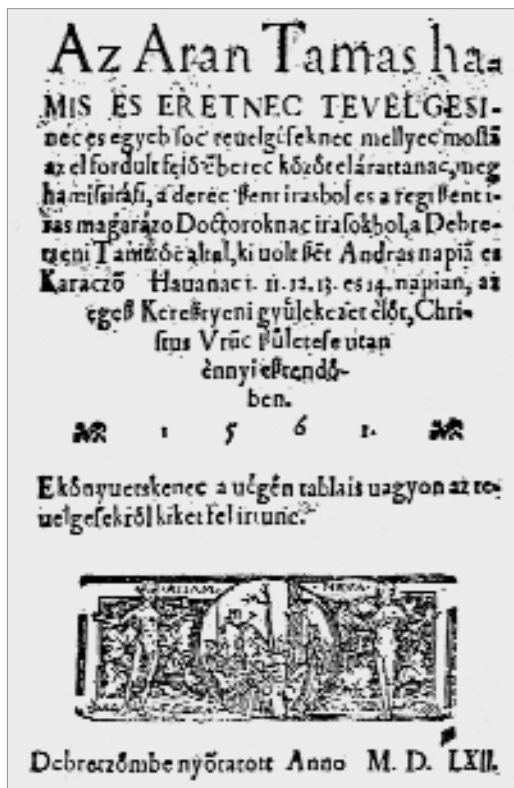
Éppen ezek az egymás után több helyen is dolgozó műhelyek magyarázzák a XVI. századi magyarországi nyomdászatnak azt a jellegzetességét, hogy a ma ismert kb. 900 kiadványt tizennyolc műhely huszonkilenc nyomdahelyen készítette, azaz a néhány állandó, városban működő vagy éppen városi műhely mellett számos, kis jelentéktelen, félreeső helyiség szerepel nyomdahelyként.”

Ballagi Aladár írja: „Isten csodája, s egyedül a vallásos lelkesülségből magyarázható ki, hogy nyomdászatunk akkoriban annyira is mehetett, amennyire tényleg haladt.” „Vándorbortól kezében járta be a hazát Huszár Gál református prédikátor.” Az ő vándor nyomdája volt a második magyar nyelven nyomtatott nyomda az újszigei nyomda megszűnése után, mely Magyaróváron tűnt fel 1558-ban. (Az első a Hoffgreff–Heltai kolozsvári nyomda volt.)

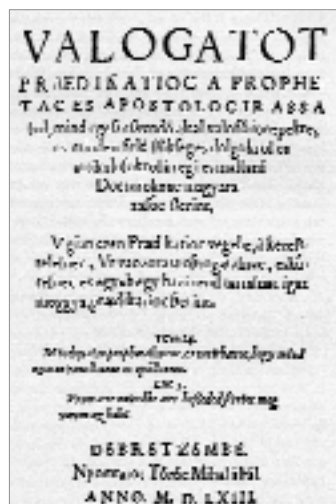
* Gyakran durva szavakat és kifejezéseket is használtak (melyek a népnyelv alsó rétegeiből származtak): „*Merő számarordítás az ilyen okoskodás.*” – „*Ha tökmag nem volna az agyad veleje, ilyen vén korodban soha ez kákombakságot nem követted volna.*”

32. ábra. Melius Juhász Péter: Krisztus közbenjárásáról, címlap (Debrecen, 1561)

33. ábra. Melius Juhász Péter: Arany Tamás tévelygései, címloldal (Debrecen, 1561)

34. ábra. Melius Juhász Péter: Válogatott prédikációk, címloldal (Debrecen, 1563)

35. ábra. Melius Juhász Péter: Szent Jánosnak tett jelenésnek magyarázása (1568)

36. ábra. Melius Juhász Péter: Magyar prédikációk, címloldal (Debrecen, 1563)

Fiatal koráról semmit sem tudunk; 1554-ben tűnik fel először a neve, amikor Oláh Miklós esztergomi érsek elől menekül a protestantizmussal rokonszenvező Miksa főherceg (magyar)óvári birtokára, ahol lelkési állást kap. Az sem ismeretes, a nyomdászatot hol tanulta; valószínűsíthető, hogy a bécsi Rafael Hoffhalternél, s a nyomdászathoz szükséges felszerelést is tőle vásárolta. 1559-ből fennmarad egy levele, melyet a kassai tanácshoz írt, s ebből kiderül, hogy nyomdájának felszerelését pártfogótól kapott kölcsönből vette, de még így is van száz forint adóssága.

Első nyomtatványa 1558-ból való: *Az Ur Iesus Christusnak Szent Vachoraiarol... valo Praedicacio*, melyet pártfogójának, Miksa főhercegnek ajánlott. Saját prédikációi mellett kinyomtatta Sztárai Mihály evangélikus hitvitázó szatirikus komédiáját: *Igaz papsagnac tikőre* (29. ábra). Azonban I. Ferdinánd – Oláh Miklós érsek ellenjegyzésével – eltiltotta a könyvnyomtatástól, melyről azonban ő tudomást sem vett. 1560 elején kinyomta Bullinger svájci reformátor latin nyelvű értekezését, és elküldte Kassára, megüzenve, majd még küld ilyeneket. A hatás nem maradt el, az év végén kassai lelkész lett, melyhez hozzájárult az is, hogy Óváron eretnekséggel vádolták, és jobbnak látta a távozást. Így családjával és nyomdájával Kassára költözött, de csak rövid ideig volt ott, mert az egri püspök – kieszközölt királyi parancsra – elfogatta, és Egerbe akarta szállíttatni, de ő elmenekült Debrecenbe. A menekülésének sikerét megérthetjük, mert úgy hírlott, Bornemisza Péter ebben segítette, de azt már teljes homály fedi, hogyan került nyomdája Debrecenbe. (Talán egyik nyomtatója volt ebben segítője...)

Két évig, 1562-ig élt Debrecenben, ahol felállította nyomdáját, s ő alapozta meg a híres debreceni nyomdászatot. Már 1561-ben befejezte az Óváron megkezdett protestáns énekeskönyvét (az óvári nyomda betűivel és díszjeivel). A teljesen Debrecenben készített könyve Melius Juhász Péter debreceni lelképásztor írása: *A Szent Pal apastal leveleinc mellyet a Colossabelieknek irt predicacio áerent valo magyarázattya*, mely

ugyancsak 1561-ben hagyta el Huszár Gál sajtóját (30. ábra).

1562-ben elment Debrecenből. (Nyomdai felszerelésének egy részét nem vitte magával.) Komáromban telepedett le, egy kevésbé biztonságos helyen, melynek okát eddig nem sikerült egyértelműen tisztázni. Valószínűleg azért, mert a protestáns lelképásztori munkáját fontosabbnak tartotta a nyomdászatnál. (De olyan nézet is van, hogy Meliusszal különbözött össze.) Itt bizonyára nem is foglalkozott nyomtatással. Azonban 1563 elején Oláh érsek keze itt is utoléri, elrendelik bebörtönzését, de az ezzel megbízott kapitány (Nagy Imre) elősegítette menekülését.

1565-ben újra előbukkan a neve, amikor Miksa császár utasítja Nagyszombat városi tanácsát, hogy ne tűrjék meg a városukban, ahol minden bizonnyal az ígét hirdette. – 1573-ban Huszár Gál újratekerte nyomdásztevékenységét Komjátiban,* mégpedig azzal a betűkészlettel, melyet Óváron és Debrecenben is használt. Kérdéses, hogy felszerelése – pontosabban: annak egy része –, hogy maradhatott birtokában. Bornemisza Péterrel összefogva megkezdte kinyomtatni Bornemisza Péter prédikációinak ötkötetesre tervezett (*Postillák*) első kötetét: *Első része az Evangeliumokból es az Epistolakból valo tanvsagoknac*, melyet azonban Semptén** Bornemisza fejezett be. (Lehet, hogy azért, mert Bornemisza Semptén volt prédikátor, és a nagy távolság akadályozta a közös tevékenységet, de az is lehet, hogy Bornemisza lassúnak találta Huszár munkáját.)

Huszár Gál Komjátiban – 1574-ben – kinyomtatja *A keresztyeni gywlekezetben valo Isteni dicziretek es Imadsagok* terjedelmes, szépen díszített könyvet. Érdekesége e könyvnek, hogy abban Huszár már hangjegyszedést is alkalmazott. A vízszintes vonalakat gondolatjelekből rakta össze (31. ábra).

Huszár Gál 1575-ben a pestis áldozata lett.

Mint már szó volt róla, Huszár Gál alapozta meg a méltán híres debreceni nyomdászatot. Miután a felszerelés egy részét otthagya, nem tudni, Meliusé*** vagy a városé lett-e a nyomda.

* Komjáti nevét akkor többféleképpen írták: *Komját, Komját, Komját, Komját*, a szakirodalomban a *Komját* írásmód rögzült. (Mai neve – Szlovákiában – *Komjatice*.) *Komját* Érsekújvár és Nyitra között volt található.

** *Sempte* Galánta fölött levő község volt.

*** Melius Juhász Péter (1536–1572) a magyar református egyház kiemelkedő alakja. Egyházi író, szenvedélyes hitvitázó, debreceni prédikátor, majd debreceni református püspök. Ő szilárdította meg a magyar református egyházat. Következtesen harcolt a reformáció radikálisabb irányzatai, különösen az unitáriusok ellen. Számos hitvitázó munkát, prédikációs kötetet adott ki (*A Chrifthus közbę iarasarol valo predicacio* (32. ábra), *Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesi* (33. ábra), *Valogatot* ▶

Az biztos, hogy 1563 elején már Török Mihály lett a vezetője. Az első nyomtatványának címlapján (*Melius: Magiar praedikatioc*) (36. ábra) feltűnik Debrecen városának címere is. 1565 között a nagy tekintélyű Hoffhalter Rafael volt a nyomdavezető, akinek talán legnagyobb szabású könyve *Werbóczy Magyar Decretuma* volt (37/a és 37/b ábra). Ő nyomtatta Félegyházi Tamás ketekizmusát is, melyet a „Debreczeni Tanatsnak” ajánlott (38. ábra). 1577-től Hoffhalter fiának, Rudolfnak neve tűnik fel. Kilenc évig vezette a nyomdát, és 39 könyvet nyomtatott, majd 1584-ben Váradra ment, azonban egy év múlva újra Debrecenben találjuk. Ez idő tájt nyomtatták Debrecenben Félegyházi Tamásnak az Újszövetség (*Az mi urunc Iesus uy testamentuma*) fordítását, azonban sem Hoffhalter, sem Félegyházi megjelenését már nem érte meg (1586) (39. ábra).

BORNEMISZA PÉTER ÉS MANTSKOVIT BÁLINT

Bornemisza Péter 1535-ben született és 1584-ben halt meg. Korának egyik legtehetségesebb írója; nagy hatású evangélikus prédikátor és püspök; a magyar protestantizmus kiemelkedő alakja; társadalomkritikus, énekszerző; nagy hatású prédikációs gyűjteményei alapján a régi magyar próza kimagasló képviselőjének tekintetjük.

Már fiatalon, 1553-ban börtönbe zárták harcos reformátori magatartásáért, ahonnan azonban megszökött. Tanulmányútra ment Wittenbergbe, Paduába, Velencébe majd Bécsbe. Itt – egyetemi hallgató korában – kiadta Szophoklész Elektrájának iskoladramává történt átdolgozását (*Tragoedia magiar nelvenn, az Sophocles Electraibol*) (40/a és 40/b ábra). – 1563–1564-től Zólyomban Balassi János udvari papja és fiának, Balassi Bálintnak nevelője. 1570-től Galgócon, 1572-től Semptén lelkész. Ebben az időben kezdte írni az ötkötetes prédikációs könyvét (*Postillák*).*

Bornemisza Péter 1573-ban nyomdát kívánt alapítani Semptén, hogy elsősorban prédikációit és más, a reformáció terjesztését elősegítő könyveket kiadhasson, nyomtathasson. A nyomdázattal akkor ismerkedett meg, amikor a bécsi

Rafael Hoffhalter nyomdája az Elektráját nyomtatta. Akkor találkozott először Huszár Gállal, akivel jó barátságot kötött. Azonban a nyomdaalapításhoz tőkére volt szüksége. Ehhez kérte a nagyszombati városi tanács támogatását, és levélben kérte a főurak és köznemesek támogatását is, nem is eredmény nélkül.

A nyomda felszerelését valószínűleg Krakkóban vásárolta, amit az is alátámaszt, hogy művezetője a lengyel származású Mantskovit Bálint (latinosan Valentinus Farinola) volt. 1573-ban a nyomdája megkezdte működését. Így aztán Bornemisza befejezhette a *Postillák* első kötetének nyomtatását. (Mint szó volt róla, ezt Huszár Gállal kezdték meg Komjátiban.) S folytathatta a többivel, mert mintegy tíz esztendőn át írásainak kiadásával, kinyomtatásával foglalkozott (41/a és 41/b ábra).

A protestantizmus egyre szélesebb körű terjedését eredményező lelkesítő tevékenysége miatt állandó zaklatásnak volt kitéve, különösen az ellenreformációt szervező Telegdi Miklós üldözte, akivel örökös harcban állt. Rudolf császárt is sértő – *Ördögi kísértetekről* című – könyve miatt egyházi bíróság elé került, és annyira kihívta magára a sorsot, hogy nemcsak a katolikus papság, de még saját patrónusa (gróf Julius Salm) is ellene fordult, és könyvének visszavonására akarták kényszeríteni, de ő miután ezt megtagadta, semptei parókiájáról elűzték. Egyszer betűk vásárlása miatt Bécsbe ment, ahol árulás folytán börtönbe zárták, de három hét múlva megszökött, majd Beckó várában történt rövid meghúzódnás után visszament Semptére, de újra menekülni kellett, s nyomdájával együtt – Balassi Bálint ol-talmában – Detrekő** várába ment. Itt nyomtatta ki utolsó nagy munkáját – *Predikatioc esgez esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliombol* – 1584-ben (42. ábra). Amikor anyagilag összeszedte magát, a Detrekővel szomszédos Rárbók (Rorbach) faluban házat építtetett, ahová nyomdáját is átköltöztette.

Nem kis nyomda lehetett, és nagyon jól vezetett is egyben, mert volt idő, amikor 75, majd később 107 levél*** kiszedése és kinyomtatása jutott egy hónapra. Nem egyszemélyes nyomda volt

praedikatioc prophetac es apostoloc irassabol (34. ábra). Több részletet lefordított a Bibliából: *Az Sz. Ianosnac tött ielenesne... magyarazasa predikatio szerint* (35. ábra). (Anyanyelvén kívül még hat nyelven beszélt.) Írt botanikai (28. ábra), gazdasági és orvostudományi témákról is. Fiatalon, 36 éves korában halt meg.

* Postilla: szentbeszéd; itt szentbeszédgyűjtemény.

** Detrekő a Felvidék (ma Szlovákia) északnyugati részén volt található.

*** Levél: régen a tudományos nyelvben használták. „Könyvben egy-egy ív 16-od részét kitevő papírlap.”

TRAGOEDIA

MÁGIAR NYELVEN, AZ

SOPHOCLES ELECTRAIABOL

Nagjobb rezre fordítatott, ez az Kerezt
teneknek erkoeczöknek iobitásokra

peldául szépen iateknak mogia

szereint rendeltetet Peltu

Bornemisza Peter

deak által.

Luc: VI.

Iai neccetek kik ueuettek most,
mert meg írtok.

M. D. LVIII.

40/a ábra. Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven, címloldal (Bécs, 1558)

HARMADIC RÉSZE

AZ EVANGÉLIUMOKBÓL ES AZ

EPISZTOLAKBÓL VALÓ

FANVSAGOKNAC.

1575.

Mellyeket az keresztényeknek

Gyűlékezéseibe szoktat predi-

kálni minden ünnepe nap.

KIT AZ WR IESVS NAC LEL

KA ALYAL, AZ EGYÜGYÜ KERESZ-

tyeknek ucc iduósfeges epületekre,

íra

BORNEMISZA PETER

ROM: 10.

Az hit az hallással vagyjon: A hallás az,
díg az ísten igyencze általa.

KÖLT SEMPTER ÖL. 1575.

41/a ábra. Bornemisza Péter: Harmadik része az evangéliumokból..., címloldal (Sempte, 1575)

Chorus	Ven a szon.
Orestes	Királia Electra- nak ara
Mester	Orestesnek oktatoia

EGEZ IATEKNAK DE-
rek Suminara

Mikoron Clytemnestra az ce iam-
bor teriet Agamemnon Kiralt, kettén
AEgistussal alnokfagal meg ölteek vo-
lna Nagi fok ideig vigan láktak az ki-
ralfagba, de az Kirali fia Orestes, kit az
nenie Electra, iambor oktato Mester
tuel Beczcebeli koraba mas orszag-
ba Kueldcet volt, Emberkort cruen-
titkon haza iue, es attia halalat mind
az kettőn meg torollia.

ACTVS PRIMI SCENA

Prima

AEgistus, Parasitus.

AEgist: kiczoda hitte volna hogi,
Agamemnonnak gazdag kiralfaga ill
hirtelen reammaradna. Oh boldog
szerezce mell aldot uagi the, hog ez
mai nap ill nag gionio rufesegethes o-
römet ennekem hoztal, mert im egez
görög orfagot Agamemnonnac mi-
nd felefegeuel egietembe birom, gas-
dag vrak nagj fejedelmek, hatalmas
kyraliók hoz zam halgatnac Erös va-
rakkal, kenczes varásokkal nagj buse-
ges vagiok, Róuideden valami teste-
mnek kel minden cleg vagion leles

40/b ábra. Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven, oldalrészletek (Bécs, 1558)

ez, nem maga Bornemisza szedte a betűket és kezelte a sajtókat, mert az *Ördögi kísértetek* könyvében megemlíti tekintélyes számú személyzetét: kocsisát, szolgálakat, szakácsot, iskolamestert, udvari deákokat, valamint *könyvnyomtató- és könyvkötő legényeket*.

Bornemisza halála után Mantskovit Bálint ki nyomtatta a Balassi Bálint által fordított *Vigasztaló könyvecskét*, minden bizonnyal Detrekön. Mantskovit azért költözött át Detrekőre, és létesített nyomdát, mert Thurzó Elek gróf ott református iskolát alapított, és azt remélte, az iskola közelsége majd jó megélhetést biztosít számára. Számítása azonban nem vált be.

Az ma sem tisztázott, hogyan került Mantskovit tulajdonába Bornemisza nyomdája. Lehet, hogy Detrekön társas viszony alakult ki köztük, de az is lehet, hogy Bornemisza özvegyétől előbb a nyomda kisebb részét vásárolta meg, és később azt vitte Galgórcra. Itt, Galgócon Mantskovit ki nyomtatta Rauscher Jeromosnak *Az keresztyeni tudomannac fő aegairoi valo szükséges könyuetske* című munkáját, melynek az az érdekessége, hogy a lengyel anyanyelvű Mantskovit fordította magyarra (43. ábra). Galgócon a nyomda jelentős felszereléssel gyarapodott, s megjelentek azok a betűk, amelyekkel később a *Vizolyi Bibliát* nyomtatták. Ez alátámasztja V. Ecsedy Judit vélekedését: „Több jel mutat arra, hogy Mantskovitot már jóval 1588 előtt megkeresték Galgócon a [Vizolyi] biblia kinyomtatása ügyében, és a nyomdai előkészületek nagy részének, így a betűöntésnek is, Galgócon kellett történnie.” Ezért feltételelesen kell fogadnunk a legtöbb szakíró vélekedését, hogy Mantskovit munkakeresési vándorlása közben ismerkedett meg a gönci esperessel, Károlyi Gáspárral, akinek kapóra jött a tanult és jó képességű nyomdász. Lehet, hogy éppen fordítva történt...

Miután Galgóc messze volt Göncötől (de közel Bécshez!), föl sem merült, hogy ott nyomtassák a bibliát. Gondoltak még Bártfára is, Vizsolytól északra, de végül Vizsoly alkalmasabb volt: közel volt Gönchez, és mert „Vizsoly fedezve Boldogkő és Regéc váraitól, kissé félreeső helyen, nagyobb biztosítékot nyújtott a háborítás nélkül való működésére, mint a hozzá közel álló Gönc,

mely már akkor országútban fekvő átmeneti hely, s éppen azért a Felvidék egyik gyakrabban zaklatott pontja volt” – véli Károlyi életírója, H. Kiss Kálmán.

Rákóczi Zsigmond vizsolyi birtokán egy elhagyott házat átengedett a nyomda felállítására. A nyomda ideköltöztetésének időpontja bizonytalan – mert az előkészület bizonyára sok időt vett igénybe –, 1588 ősze a legvalószínűbb. Mantskovit ide hozta (új felszereléssel jelentősen bővítve) Bornemisza Péter egykori nyomdáját. Miután a nyomda bővített berendezését a református főurak adakozásából vásárolták, nem valószínű, hogy teljes egészében Mantskovit tulajdonában lett volna. Minden bizonnyal Bornemisza Péternek két sajtója volt, Vizsolyban pedig három-négy. Betűkészlete meg messze kimagaslott a többi hazai nyomdák betűkészletei közül.

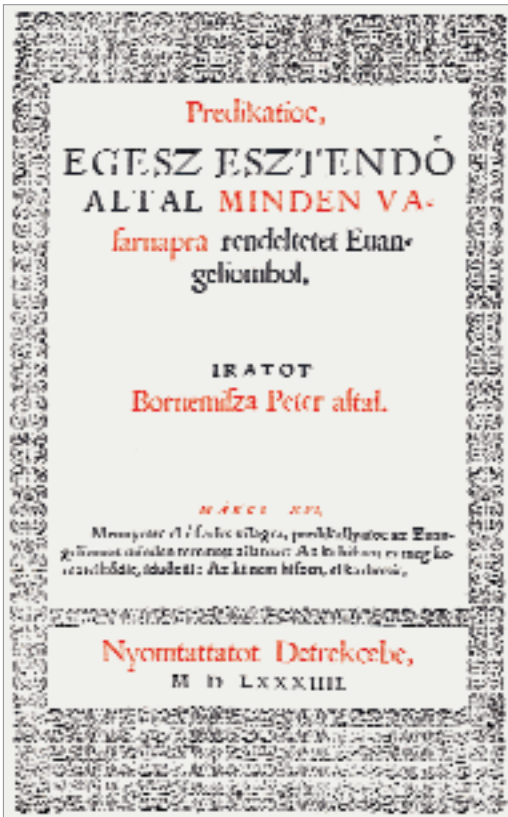
A biblia kinyomtatásához 1589. február elsején fogtak hozzá, és 1590. július 20-án be is fejezték. Másfél év alatt! Az adott kort és helyet tekintve, hallatlan rövid idő! A 2412 oldalas mű (oldalanként 1850 betű) közel négy és fél millió betűjét három-négy szedő – napi tízezer átlagával számolva – négyszázötven napig szedte. A valószínűsíthető nyolcszáz példányt – négylapnyi ívvel számolva – 482 400 „beemeléssel” végezték. Miután naponta ötszáz példányt nyomhatott egy sajtó, ezt az ívmennyiséget három-négy sajtó nyomhatta (44. és 45. ábra).

Ez nemcsak Károlyi Gáspárnak és Mantskovit Bálintnak, de a XVI. század Magyarországanak is a legnagyobb szabású eszmei és nyomdai teljesítménye volt. Olyan teljesítmény, melynek szelleme és szövege máig ható, de amely egyben rögzítette a Heltai Gáspár által kidolgozott helyesírási, betűhasználati elveket, és hozzájárult a magyar írásbeliség megszilárdulásához.*

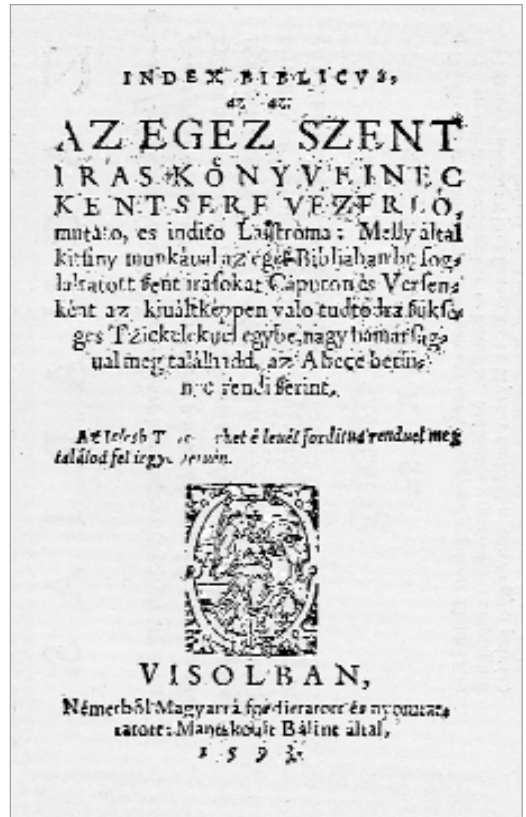
Egy méltatója, dr. Incze Gábor írta a Vizsolyi Bibliáról 1940-ben: „Nemcsak egyházi vagy vallási érték, hanem igazában nemzeti teljesítmény, mert ez a könyv volt tulajdonképpen a magyar nemzet ábécéje, első olvasókönyve.”

Mantskovit Bálint – Rákóczi Zsigmondnak ajánlva – 1593-ban németből lefordította *Az egez szentiras könyveinek... mutatóját*, az *Index biblicvst* (46. ábra).

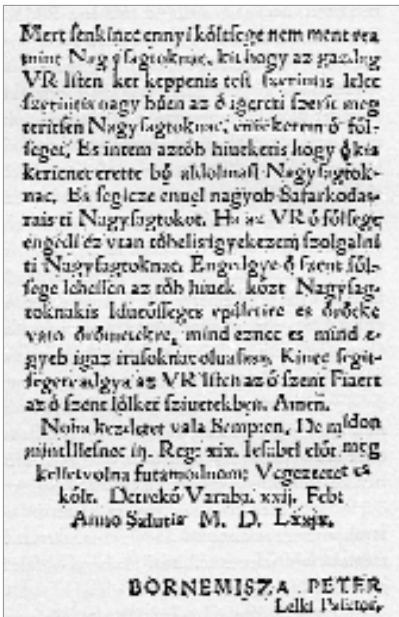
* Fritz Józsefet idézzük: „A Heltai-féle helyesírást Bornemisztól átvette annak volt a segéde, Mantskovit Farinola Bálint, aki Vizsolyban a Károlyi-bibliát kiadta. Ettől kezdve a református nyomdákban megállapodott a helyesírás, s miután e században a katolikus nagyszombati nyomda is fokozatosan erre az útra tért, nyelvünk és helyesírásunk lényegében egységesen fejlődött tovább arra a színvonalra, melyen ma van.”

42. ábra. Bornemisza Péter: Prédikációk..., címloldal (Detrekő, 1584)

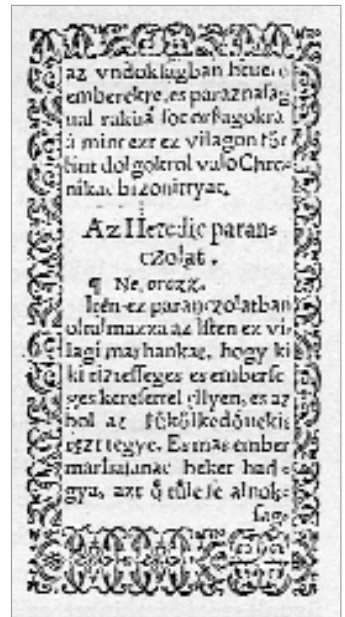

46. ábra. Mantskovit: A Biblia mutatója (Index biblicus), címloldal (Vizsoly, 1593)

41/b ábra. Bornemisza Péter: Ötödik része az evangéliumokból való tanulságoknak, részlet az ajánlásból (Sempte-Detrekő, 1579)

43. ábra. Rauscher-Mantskovit: A keresztyéni tudományak fő ágairól (Galgóc, 1584)

A XVI. században a magyar nyomdászatot a reformáció hívta életre, és annak szelleme működtette. Azonban a történelem furcsa fintora, hogy a katolikus nyomdászat létrejött és megszilárdulása is a reformációhoz köthető. Végző soron a katolikus nyomdák is az reformáció (kényszerű) szülöttei. Ki tudja, mikor kezdődött volna el a magyar nyelvű (vallási)irodalom, mikor terjedt volna el a magyar nyelv nyomtatására is alkalmas nyomdászat, ha nincs vallási reformáció! Mikor hajtott volna végleges lombkoronát a szóban már gyökeret vert – de írásában még kiforratlan és következetlen – magyar nyelv, és annak valamennyire is egységes írásbelisége? Hogyan alakult volna a magyar irodalom, a magyar kultúra?* Mindez talány, de az biztos, a katolikus hitéletnek, a katolikus egyháznak jót (is) tett a reformáció: rákényszerítette a vitára, nézetének széles körű nyilvánosságra hozására – s ehhez nyomdára volt (neki is) szüksége.

A római egyház azonnal és minden eszközzel fellépett a reformáció ellen. A jezsuita rend 1534-ben lényegében ezért alakult, ezt segítette elő az 1542-ben létrehozott római inkvizíció is, amely éppen olyan kegyetlenséggel üldözte az eretnekeket, mint a spanyol inkvizíció. Hazánkban Oláh Miklós esztergomi érsek állt az ellenreformáció élére, és Telegdi Miklós pécsi püspök (aki a török hódoltság miatta székét ott nem foglalhatta el), és Draskovics György horvát bán szervezte azt. Kiemelkedő képességű képviselője Pázmány Péter volt.

A XVI. században egy jelentős katolikus nyomda létesült, a Telegdi Miklós által alapított nagyszombati nyomda. (Volt még ugyan egy katolikus nyomda az évszázad utolsó évtizedében, a ferencesek nyomdája Vimpácon. [Magyaróvártól nyugatra, az akkori országhatár mellett levő községben], de ez lényegében csak a kolostor szolgálatában állt, és magyar nyelvű könyvet nem is készített.) A nagyszombati nyomdát Telegdi Miklós alapította 1577-ben, mely 1578-ban kezdte meg működését (47. és 55. ábra).

Telegdi Miklós (1535–1586) jobbagycsalódból származott. 1557-ben – egyházi segítséggel – beiratkozott a krakkói egyetemre, onnan visszajövet Oláh Miklós érsek pappá szentelte. Tehetsége ré-

vén végül püspök lett, majd az esztergomi érsek helyettese, így jó ideig a magyar katolikus egyház élén állt. Ő indította el a magyar ellenreformációt, s mindvégig szemben állt és keményen vitázott Bornemisza Péterrel. Mint kiemelkedő képességű egyházi író – humanista műveltségű irodalmi munkássága révén – Pázmány Péter munkásságát és a magyar barokk irodalom kialakulását segítette elő. Lefordította (vagy inkább átdolgozta) *Canisius* katekizmusát, melyhez előszót írt, és Bécsben kinyomtatta *Az Keresztjenszegnec fvndamentvmiról valo róuid keonywecke* címen (48. ábra), mely az első magyar nyelvű katekizmus.

Telegdi Miklós Miksa császár és az esztergomi káptalan segítségével megvette a bécsi jezsuiták használaton kívüli nyomdáját, hogy Nagyszombaton felállíthassa azt. Felismerte, hogy Bornemisza Péter azért volt sikeres hittérítő, mert saját nyomdával rendelkezett. Az ellenreformáció érdekében ő is ezt akarta. Telegdi elfogadva Illicinusnak, a nagyszombati iskola felügyelőjének nézetét, mely szerint „az Egyháznak olyan tudós férfiakra van szüksége, akik szóval és tollal hirdetik az igét, és cáfolják az ellenfél tanításait. Könyveiket a nép nyelvén írják, s ezeket a püspökök ingyen osztják ki a papok között, mivel az Egyház szolgálai sanyarú helyzetükben nem a régi és egyedül helyes munkákat használják, hanem az új hit követőitől kiadott könyvekhez kénytelenek fordulni.” Ennek szellemében alapította Telegdi a nyomdáját, és kiadványai ezt szolgálták. Jellemző példája ennek a karácsonyi prédikációja: *Elso prædicatio. Karachon. Az mi urunc Iefus Christu/fnac születe/fnac napja* (49. ábra).

A nyomda első évében egy latin és két magyar nyelvű könyvet állított elő. A legnevezetesebb Telegdi prédikációgyűjteményének második kötet: *Az ev angeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyeb innepeken esztendő altal, az anyaszentegyhazban olua/fni es Prædicallani szoktanac, Mag'arazattyanac* (50/a és 50/b ábra). (Az első kötet még Bécsben készült.) E köteten – és a későbbi, harmadik Postilla-köteten – érződik, hogy mind írásában, szellemében, mind pedig a könyv kiállításában igyekszik Bornemisza Péter méltó ellenfelének bizonyulni, akit – méltán – a legtehetségesebb és leghatásosabb prédikátornak tartott. Érdekes, hogy még hitvitáinknak stílusa is egyforma volt.

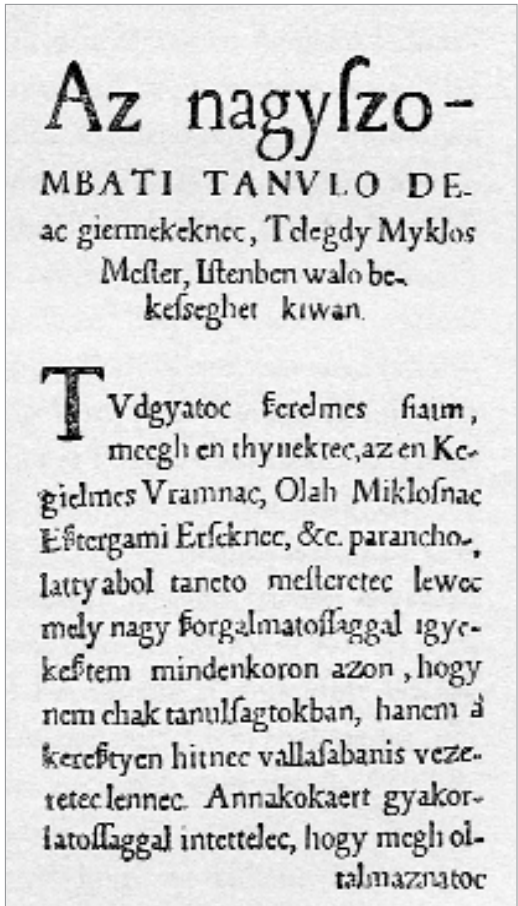
* Az Etimológiai szótár tanúsága szerint a XVI. században több mint 1500 új szóval bővült nyelvünk szókincse. Például: verejékezik, hírmondó, cserebogár, piszkál, agyafúrt stb. stb.

45. ábra. Magyar címer a Vizsolyi Biblia főcímlapjáról (Vizsoly, 1590)

44. ábra. Károlyi Gáspár: Szent Biblia egyik oldala (Vizsoly, 1590)

48. ábra. Telegdi Miklós: A kereszténység fundamentumáról, előszó (Bécs, 1562)

47. ábra. A Telegdi-nyomda betűkészlete (Nagyszombat)

Telegdi Miklósnak volt egy nyomdai „mindenes”, Pécsi Lukács káptalani ügyész: költő, naptárfordító, szerkesztő, korrektor, tipográfus és fapapír-herceg. Ő adta ki 1579-ben a nagyszombati nyomda első kalendáriumát, melyeket Slovacius Péterrel folyamatosan megjelentettek (51. a-d ábra).

1584-ben jelent meg a Telegdi-nyomda tipográfiai legjelentősebb munkája, a *Corpus juris Hungarici*. (A szakirodalom röviden csak *Decretának* nevezi.) Ennek kinyomtatására Pécsi Lukács felkészítette a nyomdát: újraöntötték az elhasználódott betűket, és új típusokkal egészítették ki azokat. A terjedelmes mű szerzői Telegdi Miklós (aki a pozsonyi fellebbviteli törvényszék elnökeként is dolgozott) és Mossóczy Zakariás (a fellebbezett perek felülvizsgálója) volt. Könyvükkel a zavaros idők jogbizonytalanságát kívánták megszüntetni.

Telegdi Miklós 1586-ban meghalt. A nyomdát eszméileg Monoszló András irányította, aki humanista képzettségű tanár, pozsonyi prépost, Telegdi közvetlen munkatársa volt. Magát a nyomdát azonban változatlanul Pécsi Lukács irányította, aki írt is: 1591-ben nyomtatták ki a *Szent Agoston doctornac elmelkedő: magan beszellő: es naponkent valo imad/jágit: az kerefztyen atyafiáknac epületire, magyarra fordeta Peechi Lvkach* (52. ábra). 1595-ben megjelentette Esztergom visszafoglalásakor *Az keresztyen hadakozasnac tüköre* (53. ábra) című művét. Ajánlásában hangsúlyozza a könyv magyar nyelvét: „Írtak deakul [latinul], németül, annál inkább méltó volt magyarul írni a sok hadakért.”

Pécsi Lukács a *Ker. szvzeknec tíftefeges kofzoroia* címdoldalának hátlapján fametszetes illusztrációval megörökítette családját: Martha, Lachko és Emre neve olvasható ezen (54/a és 54/b ábra).

Egyébként e nyomdának nem volt sok alkalmazottja. Telegdi és Pécsi gyakran tartózkodott

a műhelyben, s fizikai munkát – néhány munkás mellett – maguk is végeztek.

A nagyszombati nyomda első korszakában (1577–1609) 67 kiadványt nyomtatott, ebből 54 magyar, a többi latin nyelvű volt.

A Telegdi-nyomdából alakult 1648-ban az Egyetemi Nyomda.

A XVI. században alapított nyomdáink közül csak a jelentősebbeket emeltük ki (azt se mind).* Szinte valamennyi magyar nyomdát a reformáció hozta létre, annak érdekében dolgozott. (A katolikus szerzők műveiket vagy a nagyszombati Telegdi Miklós katolikus nyomdájában, vagy Bécsben készítették.) Vagyis a XVI. század nagy szellemi mozgalmi, a reformáció, a humanizmus és a nyomdászat viharos gyorsaságú elterjedése egymástól nem választható el hazánkban sem, mint ahogyan a magyar írásbeliség végső megformálása és rögzülése is egybekapcsolódott a hitújítással.

Dicső század volt!

FÜGGELÉK

AZ ASSZONYÁLLAT SZAVUNK TÖRTÉNETE

A 27. ábránk címe: *Széphistória a tökéletes asszonyállatokról*. (1619-ben, Debrecenben kinyomtatott egy könyvet, melynek címe a következő: *História a bölcs Salamon királynak két versengő asszonyi állatok között való igaz ítéletéről*.) Úgy vélem, az esetleges félreértést célszerű elkerülni.

Horger Antal (aki nem azért feledhetetlen, mert az egyetemről eltanácsolta József Attilát, hanem, mert kiváló nyelvészstudósunk volt) 1924-ben megírta a Közérdekű magyar szövegtételek gyűjteményét. Ebben olvasható: „Állat. Nyilvánvaló, hogy az áll ige származéka. De mért jelenti

* A XVI. század magyarországi nyomdái: Abrudbánya, Alsólivda, Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Debrecen, Detrekő, Galgóc, Gyulafehérvár, Kassa, Keresztúr, Kolozsvár, Komját, Monyorókerék, Nagyszombat, Nedelie, Németújvár, Óvár, Pápa, Rárbók, Sárvár, Sempte, Simánd, Sincz, Szászsebes, Szászváros, Szeben, Várad, Vimpác, Vizsoly.

A teljesség kedvéért: Fabinus Lukácsnak megjelent egy latin nyelvű könyve, melynek címdoldalán *EPERIES. Anno M.D.LXXIII.* szerepel. De ezt az eperjesi nyomdát – az egyetlen könyv alapján – nem tartják bizonyítottnak. Sőt, még azt sem tartják kizártnak, hogy e könyv külföldön készült – Ballagi Aladár, aki 28 nyomdát számolt össze (1878-ban), ezek között még megemlíti a szerveszei, varaszi és a zágrábi nyomdákat is.

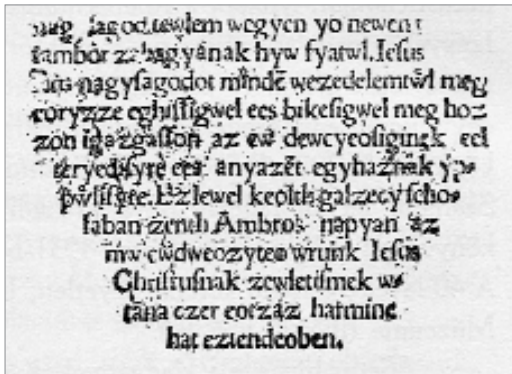
Többen megkísérelték számba venni, hogy a XVI. században hány nyomdatermék készült hazánkban. Ezt teljességgel megállapítani lehetetlen, mert jelentős számú könyv elveszett. Van egy felmérés, mely 21 nyomdára vonatkozik, s ez 661 kiadványt vett számba ötvenezer lap terjedelemben. Ebből 334 magyar, 233, latin, 28 német, 16 görög, 11 román, 15 szláv és 24 többnyelvű. – Mint már szó volt róla, V. Ecsedy Judit erről így vélekedett: „A ma ismert kb. 900 kiadványt tizenhét műhely huszonkilenc nyomdahelyen készítetté.”

éppen csak azt, hogy 'állat', vagyis 'animal, Tier'? Az is furcsának tetszhetik, hogy a nőket régebben *asszonyi állatok*-nak nevezték. (Öregebb emberek még ma is így imádkoznak az Üdvözlégyben: »Te vagy áldott az *asszonyi állatok* között!«) És valóssággal megdöbbenhetünk, ha azt halljuk, hogy egykor még az Istent is *állat-nak* mondták! Pl. az Érdy-kódexben olvashatjuk: »Isten láthatatlan *állat*«; vagy a Debreceni-kódexben: »Isten nagy, tiszta *állat*.« – Mind e feltűnő jelenségeknek az az okuk, hogy az *állat* szónak, származása és képzése módjának megfelelően, a régiségben sokkal szélesebb körű jelentése volt, mint ma. Jelentette általában mindazt, ami *fönnáll*, van, létezik, akár élő, akár élettelen. Így *állat*-nak nevezhették természetesen a sőt is (vö.: »Jó *állat* a só«; *Heltai Új Test.*), a szeszes italt is (vö.: »Bort és semmi részegítő *állatot* nem fog inni«; *Telegdi, Evang.*), a bűnt is (vö.: »A bűn átkozott *állat*«;

Keresszegi, Préd.), no meg az asszonyokat is, sőt magát a jó Istent is. Ha éppen azt a fogalmat akarták kifejezni, melyet mi ma az *állat* szóval fejezünk ki, akkor valamilyen e célra alkalmas jelzöt tettek elébe. Pl. azt mondták, hogy *barom-állat*, vagy *oktalan állat*, vagy *lelkes állat*. A földművelő és állattenyésztő magyarok persze felette gyakran használták ezeket a jelzős kifejezéseket, nem csodáljuk tehát, hogy idővel e jelzők képzettartalma is hozzákapcsolódott az *állat* szóhoz, úgy-hogy ez ennek következtében aztán már egymagában is azt jelentette, hogy 'animal, Tier' ... S minthogy az *állat* szónak ily módon ez a speciális jelentése fejlődött, persze már nem volt nagyon megtisztelő, ha emberre, vagy éppen Istenre alkalmazták. A szónak ezen és egyéb fogalmak jelölésére való használata tehát lassanként egészen kiment a divatból, s ma már csakis 'állat'-ot jelent, és semmi mást."

GÁLSZÉCSI ISTVÁN ÍRÁSMÓDJÁRÓL

nag/agod tewlem wegyen yo newen
iambor zabagyanak hyw fyatwl. Ie/us
Chris? nagy/agodot mindē wezedelemtwl meg
eoryzze eghi/figwel ees bike/figwel meg hoz
zon igazga//on az ew dewcyeo/figinek eel
teryedi/yre ees anyazct egyhaznak yp-
pwli/yre. Ez lewel keolti galzeczy fcho-
laban zenth Ambros napyan az
my ewdweozyteo wrunk Ie/us
Chri/tu/nak zewleti/inék w-
tāna ezer eotzáz harminc
hat eztendeoben.

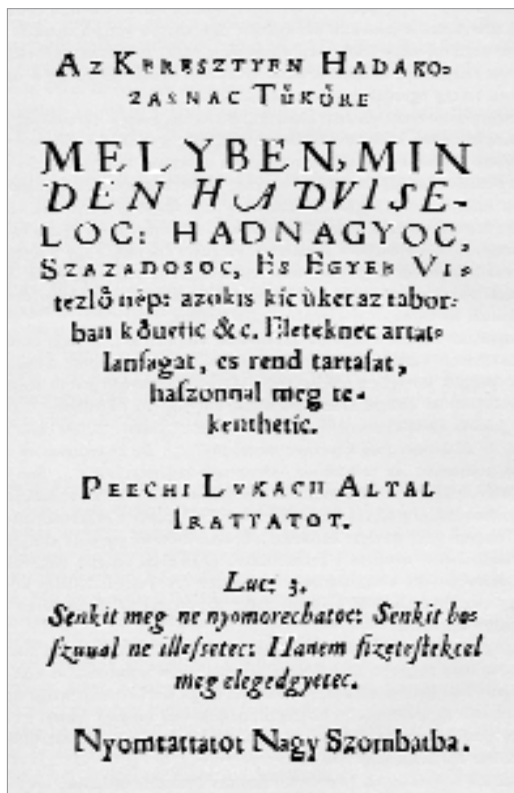
nagyságod tőlem vegyen jó néven
jámbor szabadjának hív fiától. Jézus
Krisztus nagyságodot minden veszedelemtől meg-
őrizzé egészséggel és békességgel meg hosz-
szan igazgasson az ő dicsőségének el-
terjedésére és anyaszentegyháznak é-
pülésére. Ez [a] levél kelt gálszécsi [i]sko-
lában Szent Ambrus napján a
mi üdvözítő urunk Jézus
Krisztusnak születésének u-
tána ezeröttszázharminc-
hat esztendőben.

Hang = megjelenített betű

á = ā	j, i = y
cs = cy	K = Ch
é = e, ee	ö, ő = eo, ew, eo
en = e, ē (lengyel hatás)	ő, ü = ew
f, s = f	ű = yw
g = gh (miután itt az i előtt van, latin hatás)	sz = z
J = I	u = w
i = ew	ü, ő = ew, yw, ŷ, w̃
j, é = i	v, u = w

52. ábra. Pécsi Lukács: Szent Ágoston..., címloldal (Nagyszombat, 1591)

53. ábra. Pécsi Lukács: Esztergom ostroma..., címloldal (Nagyszombat, 1594)

51/b ábra. Slovacius Péter-Pécsi Lukács: Kalendárium (Nagyszombat, 1579)

51/c ábra. Slovacius Péter-Pécsi Lukács: Kalendárium (Nagyszombat, 1579)

51/d ábra. Slovacius Péter-Pécsi Lukács: Kalendárium (Nagyszombat, 1584)

Gálszécsi pár soros ajánlása is jól példázza azt, hogy mennyire kiforratlan volt írásbeliségünk Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, de legfőképpen Heltai Gáspár és Károlyi Gáspár előtt, s milyen sokat tettek ők helyes írásunk (így, két szóban!) megformálásáért, és elindították arra az útra, melyen ma is járunk.

Természetesen az a megadott hang, melyre az akkori betűk kapcsán utaltunk, mai hang, hiszen nem tudhatjuk, hogyan hangzottak akkor. Aminthogy ma már az sem tudható, miért volt – Trócsányi Zoltán által megszámlált – a mai egyszerű 35 betűnkkel szemben a XVI. századi nyomtatványokban 114. Lehet, hogy ahány nyomdász (korrektor) volt, annyi nyelvjárásban beszélt, és ahhoz tartották magukat. De az is lehet, hogy egy-egy hangnak többféle köznyelvi változata volt. Erre jó példa a mai *e – ě* hangunk. Erről írja a nyelveművelő kézikönyvünk: „Helyesírásunk az *ě* hangot nem különbözteti meg az *e*-től. Pedig nyelvjárásaink háromnegyed része és a magyar köznyelvet beszélőknek legalább fele kétféle *e* hangot ismer: egy nyíltabbat (s inkább ez felel meg az *e* betűnek) és egy zártabbat, a kiejtési átirásunkban *ě* betűvel jelölt hangot. Ez utóbbit a nyílt *e*-nél magasabb nyelvvállással, az *é* képzési helyéhez közelítve ejtjük. Ezért nevezzük *zárt ě*-nek.

Az *ě-ző* kiejtés nem csupán nyelvjárási sajátosság, Így beszél a városi lakosság is az egész Dunántúlon, a Mátra vidékén” és sok más helyen. „A zárt *ě* tehát köznyelvünknek is hangja. Ismerik azok is, akik helyette igen sok szóban *ő-t* ejtenek: az *ő-ző* nyelvjárásúak az Alföld és a Dunántúl déli részén. Ezek *embőr-t* mondanak...”*

Tehát a zárt *ě* nem nyelvjárási hangunk, beszélője nem „vidékiek” hangokat használ. Éppen ezért időnként – többnyire a helyesírási szabályzatunk átdolgozása, megújítása időszakában – felmerül az az óhaj, hogy az zárt *ě* betű is ott legyen a betűink között. Ezt a felvetést rendre elvetik, mert biztosan nagy zavart és bizonytalanságot okozna, és nagyobb kára lenne, mint a mai hiányának.

Az *e-ě* hang-betűpárnak (két hang, egy betű) van ellentettje is: a *j-ly* (két betű, egy hang). Két olyan betű megléte, amelyekkel általában csak egyféle hangot jelölünk, a *j-t*. Ugyanis régen volt olyan *j* hangunk, melyet nyelvünk elejével *l*, hátsó részével meg ugyanakkor *j* hangot képeztünk, és így egy *lj-s* hang jött létre, mely ma már csak a palóc nyelvjárásban él. A köznyelvből ez kikopott, ezért mindig csak *j* hangot ejtünk, és olvasáskor is, ha *j* vagy *ly* betűt látunk, csak *j-t* ejtünk-olvasunk. (Így tehát hangállományunk szegényebb lett.) Nyugat-dunántúli nyelvjárásokban (és néha másutt is) eléggé általános, hogy *l-et* ejtenek az *ly* helyén (*Mihál, taval*), de ezek nem köznévi alakok. (Néha azonban a köznyelvben mindkét változat él: *lyuk, luk*, de a *lik* már nyelvjárási alak.)

E két – ma is élő – példa bizonyára közelebb viszi az olvasót a XVI. századi írásbeliség forrásban levő gondjainak jobb megértéséhez. A *Gálszécsi-ajánlás* írásmódjától eljutottunk a mai 40 betűs íráshoz, vagyis – úgy tűnik – véglegesen megállapodott írásunk (amiről persze szó sincs!). A beszélt nyelv egy olyan élő közvetítőeszköz – ha úgy tetszik: munkaeszköz –, amely folytonosan változik, csiszolódik, és amely visszahat az írásra is. Gondoljunk csak a *dz, dzs* hangunk írásjelére, mely 1950-ben, a kilencedik kiadásban került be – felemásan – a helyesírási szabályzatunkba. Ugyanis nemcsak az, de még az 1980-as (tizedik) kiadás is úgy rendelkezett, hogy elválasztásukkor a magánhangzók közti és a hosszú mássalhangzókat jelölő *dz* és *dzs* betűket elemeire bontjuk (*mad-zag, hod-zsa* stb.). Csak az 1980-as (tizennyedik) kiadás írta elő, hogy miután a *dz* és *dzs* többjegyű betű, *azaz nem hangkapcsolatot jelöl*, ezért elválasztásuk ugyanúgy kezeljük őket, mint más többjegyű betűinket. Ekkor lettek a többi betűnkkel egyenrangúak (*pe-dzi, bri-dzset* stb.).

A *Gálszécsi-ajánlás* vizsgálata jól mutatja, hogy a XVI. századi helyesírásunktól milyen nagy utat tettünk meg, míg a maihoz elértünk, de azt is, hogy ebben a nyomdászatnak és a nyomdászoknak igen nagy szerepük volt!

* *Köznyelven* általában a nemzeti nyelv beszélt változatát értjük. (Ha úgy tetszik, ez a *nyelvi norma*, a legműveltebbek által használt, és az egész nyelvközösségre ható, átfogó írott és beszélt változat.) – Azonban egyetlen nyelv sem egységes: *nyelvjárásokra* tagolódik, melyek viszonylag önálló közösségek közlési eszközeinek rendszere. Ezeknek is megvannak a saját hangképzési, szóképzési, alak- és mondattani, szövegszerkesztési normái. Ez utóbbi általában bizalmas-családi körben, népies társalgásban elfogadott, de a köznyelvben – főleg annak írásos formájában – nem. (*Nyelveművelő kézikönyvtár*)

Tisztesség, lo erhoich, es emberleg,
Az iffiusagnal kedues ekeffeg .

Ezekből kezdem koszorómat kőtni,
Szép virágit elmemmel szedegetni.

54/a ábra. Pécsi Lukács: Keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja, második oldal, fametszet (Nagyszombat, 1591)

TISTES: KOSZORÓIA, 192
PSAL: CVIII.

Vallasteszec az vrnac veg-
betetlenül aiakimban.

Es sokaknac kőzepette di-
cherem útet.

54/b ábra. Pécsi Lukács: Keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja, utolsó oldal Pécsi Lukács címerével (Nagyszombat, 1591)

55. ábra. A Telegdi-nyomda iniciáléiból